

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

*«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХЫ»
ПӘНІНЕН ДӘРІСТЕР*

Курстың авторы: т.ғ.д., проф.
Махаева Айткүл Шайымкүлқызы

АЛМАТЫ, 2022

Дәріс № 1. Тақырыбы: «Кіріспе».

Қаралатын мәселелер:

- 1) *Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқытудың мәні мен маңызы;*
- 2) *Тарих ғылымының тармақтары мен дерек көздері;*
- 3) *Қазақстан тарихының кезеңдері ;*
- 4) *Қазақстан тарихы пәнінің міндеттері.*

Әдебиеттер:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вуза. 5-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 3-14.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – I том. – Алматы, 1996. – 12-31-бб.

Қосымша:

Есмағамбетов К.Л. Қазақстан шетел әдебиетінде. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 3-6-бб.

Рустемов С. Тарих // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – 8-том. – 234-б.

Харари Ю.Н. Sapiens: Адамзаттың қысқаша тарихы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 386 б.

«Тарих» араб сөзі, зерттеу, оқиғалар жөнінде әңгіме деген мағынаны білдіреді. Тарих – табиғат пен қоғамның уақыт пен кеңістіктегі өткен жолы. Тарих – адамзат қоғамының өткенін жан жақты зерттейтін ғылым саласы. Қоғам тарихы адамзаттың пайда болуынан бастап бүгінге дейінгі кезеңін қамтиды. Тарих адамзаттың өткені туралы халықтың зердесі болып табылады.

Қазақстан тарихы – дүниежүзі тарихының құрамдас бөлігі. Соның ішінде түркі тілдес халықтар тарихының, Шығыс халықтары тарихының, Орталық Азия халықтарының тарихы аясына да кіреді.

Тарихты білу – туған жеріңнің, өскен еліңнің өткенін тану деген сөз. Қазақстан тарихын білу – республиканың әр азаматының азаматтық борышы.

Тарих өткенді білуге ғана емес, болашақты болжауға да көмегін тигізетін ғылым. Қазақстан тарихы бойынша берілетін тарихи білім қазақ жастарының ұлттық рухын бекемдей түсуге қызмет етеді, жас адамның интеллектуалдық тұрғыдан өсуіне, шығармашылық қабілетінің арта түсуіне ықпалын тигізеді. Сондықтан да тарих ғылымы гуманитарлық ғылымдардың маңызды тармағы болып табылады.

Тарих қарастырылатын объектісіне қарай, дүниежүзілік немесе жалпы тарих, континенттердің (мысалы: Азия және Африка тарихы), белгілі бір елдің (мысалы, Қазақстан тарихы) немесе өлкенің тарихы (мысалы, Жетісу

өлкесінің немесе Семей өңірінің тарихы) болып бөлінеді. **Тарих ғылымы көп тармақты.** Ол әлеуметтік, азаматтық, соғыстар тарихы, экономикалық, саясат, дін, құқықтың және т.б. тарихы болып тармақтарға жіктеледі. **Тарихты зерттеуге қосалқы пәндер жәрдем береді.** Олар хронология, палеография, нумизматика, эпиграфика (тастағы, металлдағы жазу, генеология (шежіре), сфрагистика (мөрлер), топонимика (жер-су аттары), метрология (өлшем бірлігі), геральдика (герб және символдар), вексиология (тулар туралы), өлкетану.

Тарих деректер арқылы жазылады. **Дерек түрлері:** археологиялық жазба, этнографиялық, фольклорлық және т.б. Тарихтың қосалқы тармақтарының ішінде деректану мен тарихнама ерекше орын алады.

Қазақстан тарихын **зерттеу үрдісі** ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келеді. Оны зерттеу өзінің бастауын ерте замандардан алады. Тарих ғылымының даму барысын зерттейтін ғылым саласын тарихнама деп атайды. Тарихнама ең алдымен тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуын, өзекті мәселелерін қарастырады. **Қазақтан тарихының бүгіндері отандық және шетелдік бай тарихнамасы бар.**

Қазақтан тарихы республикамыздың барлық оқу орындарында оқытылады. Қазақстан Республикасының Президент жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңес «Қазақстан Республикасының тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасын» қабылдап, өткенді және қазіргіні ой елегінен өткізе отырып, Қазақстанның, оның халқының тарихи тағдырына талдау жасауды жандандырып, тереңдете түсуді міндеттеді. Тарих бүгінгі күні тәрбиелік, танып-білушілік, саяси-практикалық, дүниетанушылық қызмет атқарады. **Әрбір елдің, халықтың тарихы өздері үшін Отан тарихы болып саналады.**

Қазақстан тарихы жеке пән ретінде 1992 жылдан бастап республикамыздағы оқу орындарының барлығында оқытылады. Қазақстан тарихын ежелгі дәуірден бастап қазіргі кезеңге дейін оқып үйрену жастарға Отанымыздың өткен тарихи даму жолын тереңірек түсінуге, дүниетанымының, өзіндік көзқарасының қалыптасуына жәрдемдеседі. Сонымен бірге тарихи-мәдени құндылықтарды бағалай алуға, оларды қорғауға септігін тигізеді.

Қазақстан тарихының кезеңдері:

- Ежелгі Қазақстан (тас, қола және темір дәуірі);
- Орта ғасырлардағы Қазақстан (VI-XVIII ғ. 30 жж.), соның ішінде ерте ортағасырлық (VI-XII ғ.), ортаортағасырлық (XIII-XV), кейінгі ортағасырлық (XVI-XVIII ғ. 30 ж.);
- Жаңа замандағы Қазақстан (1731-1917 жж.);
- Қазіргі заманғы Қазақстан (1917-2012 жж.), соның ішінде Тәуелсіз Қазақстан (1991 жылдан бүгінгі күнге дейін).

Курстың негізгі міндеттері:

Қазақстан тарихының мәні мен мазмұнын, кезеңдерін ашып көрсету;
Қазақстан жерінде өмір сүрген мемлекеттердің саяси және әлеуметтік – экономикалық, мәдени даму үрдісін түсіндіру;
Студент жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелеу.

«Қазақстан тарихына кіріспе» тақырыбы бойынша бақылау сұрақтары:

Тарих ғылымы нені зерттейді?
Тарих ғылымының тармақтары қандай?
Қосалқы пәндердің түрлерін көрсетіңіз?
Тарихи деректану және тарихнама жөнінде не білесіз?
Қазақстан тарихының негізгі кезеңдерін көрсетіңіз?
Қазақстан тарихы курсының міндеттері қандай?

Дәріс №2. Тақырыбы: Тас ғасырындағы Қазақстан (б.з.б. 2,6 млн.ж. - б.з.б. 3 мың ж.).

Қаралатын мәселелер:

1. Жер шарының және адамзаттың пайда болуы;
2. Тас дәуірін археологиялық және мәдени кезеңдеу. Тас өңдеу техникасы;
3. Тас дәуірінің антропологиялық сипаты;
4. Тас дәуірін тарихи кезеңдеу.

Әдебиеттер:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вуза. 5-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 17-25.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – I том. – Алматы, 1996. – 16-31, 68-84-бб.

Қосымша:

Алпысбаев, Х. А.. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана = Lower palaeolithic monuments of southern Kazakhstan. – Алма-Ата, 1979.

Байгунаков Д.С. Көне Қазақстанды зерттеген ғалымдар. – Алматы: Credos LTD, 2015.

Байгунаков Д.С. Тас ғасыры: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

Байгунаков Д. С. Қазақстан тас ғасыры дәуірі: зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері. – Алматы, 2003.

Таймағамбетов, Ж. К.. Палеолит Арало-Каспийского региона. – Алматы, 2012.

Таймағамбетов, Ж.Қ. Қазақстанның тас дәуірі. – Алматы, 2008.

Қазақстан мен Орталық Азия тас дәуірінде. – Алматы, 2013.

Тургунбаев Е.М., Байгунаков Д.С. Адамзаттың тарихилыққа дейінгі эволюциясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 242 б.

Харари Ю.Н. Sapiens: Адамзаттың қысқаша тарихы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 386 б.

Алғашқы адамдар бұдан 2 млн жыл бұрын пайда болып, бүгінгі күнге дейін тіршілік етіп келеді. Қазақстанның тас дәуірін зерттеп, қазақ жері ойкумена болды деп дәлелдеп, сенсациялық жаңалық ашқан қазақ археолог-ғалымы Хасан Алпысбаев болды. Ол 20 жыл бойы археолог-зерттеушілерден құралған Қаратау отрядын басқарды, Қаратау өңірінен алғашқы адамдардың тұрақтарын тауып, зерттеді.

Археолог Х.А.Алпысбаев (1928-1979).

Қазақстанның тас дәуірін зерттеуді кейіндері археолог Ж.Қ. Таймағамбетов және т.б. одан әрі жалғастырды. Археолог ғалымдардың ерен еңбегінің нәтижесінде Қазақстан жеріндегі көптеген палеолиттік тұрақтар айқындалды.

Археологиялық кезеңдеу:

Палеолит: ежелгі (б.з.б. 2 млн – 140 мың жыл) орта (б.з.б. 140 – 40 мың жыл), кейінгі (б.з.б. 40 – 12 мың жыл). Бұдан 4,5 млрд.жыл бұрын жер шары, ал жердегі тіршілік 3,5 млрд. жыл бұрын пайда болған.

Палеолиттегі мәдени кезеңдер: дошель (олдувэй), шелль, ашель – ежелгі палеолит; соңғы ашель, мустье – орта палеолит; ориньяк, салютре, мадлен – кейінгі палеолит. Өз кезегінде палеолит үшке бөлінеді: **төменгі** (б.з.б 2 млн

жыл – б.з.д. 140 мың жыл), **орта** (б.з.б. 140 – 40 мың жыл) және **жоғарғы** (б.з.д. 40 мың жыл – 12 мың жыл). Адамзат табиғаттың дайын тұрған өнімдерін пайдаланумен шектелді. **Ежелгі палеолит адамзат пен шаруашылықтың қалыптасу кезеңі болып саналады.** Тас өндеу техникасында өзгерістер пайда болды. Малта тасты жұмыр таспен жарып өннеді. Мұндай ерте тас дәуіріндегі тас құралдар жасау тәсілі – *жарып түсіру техникасы* деп аталады. Алғашқы тас құралдарды археологтар *чоппер және чоппинг* деп атады. Орта тас дәуірінде *нуклеустік тәсіл* пайдалынады. Бұл нуклеусті (дөңгелек өзектасты) шетінен ортасына қарай жарып жарықшақ дайындайтын тәсіл. Кейінгі палеолитте *ретушьтік тәсіл* – тасты түзету арқылы өндейтін тәсіл пайда болды.

Мезолит – б.з.б. 12 мың жыл – 5 мың жыл. Қазіргі климат қалыптаса бастады, адамдар садақты, бумерангты, балық аулау құралдарын, ең алғашқы көлікті – *қайықты* ойлап тапты. Тас тілгіштерге ағаштан сап жасап алуды меңгерді. Қазақстандағы мезолиттік қоныстар Солтүстік және Орталық Қазақстан жерінен табылды.

Неолит – б.з.б. 5 мың жыл - 3 мың жыл. Неолитте табиғи орта қазіргі заманғы бейнеде болды. Адамдар тасты кесуді, жонуды, жалтырата тегістеуді меңгеріп, геометриялық өрнек салынған күйдірілген қыш ыдыс яғни керамика, ал граниттен дән үгіткіш жасады. Сүйектен біз бен ине жасап, өсімдік талшығынан киім тігіп алды. Жабайы жануарларды қолға үйретіп, жер өндеудің қарапайым түрімен айналысты. Өнім өндеуге көшті. **Өндіруші шаруашылықтың шығуын ғылымда неолиттік төңкеріс деп атайды.**

Неолиттік ескерткіштер: Сексеуіл тұрағы (Арал өңірі), Ботай (Ақмола облысы), Маханжар (Тобыл бойы), Атбасар (Есіл бойы), Кельтеминар (Батыс Қазақстан), Усть-Нарым (Шығыс Қазақстан) және т.б.

Ежелгі адамдардың киімі

Ежелгі адамдардың үйі

Энеолит – б.з.б. 4 мың жыл - 3 мың жыл. Адамзаттың тау-кен ісін меңгере бастаған кезі. Солтүстік Қазақстан жерінде орналасқан **Ботай мәдениетін** археолог **В.В. Зайберт** ашты. Қазақстанның далалық және орманды бөліктердегі энеолит дәстүрлі аңшылық, балықшылық кезең ретінде қарастырылады.

Тас дәуірінің антропологиялық сипаты. Адамзаттың шығуын, дамуын, нәсілдің қалыптасуын зерттейтін ғылым саласы **антропология** деп аталады. Антрополог ғалымдар адамның даму эволюциясын былайша тарқатады: **Австропитек** (епті адам – homo habilis), жасы – 1млн 750 мың, Шығыс Африкадан, Олдувэй шатқалынан 1959-60 жж. табылды, миының көлемі-652 см. **Питекантроп** (тік жүретін адам – homo erectus), 1890-1891жж. Ява аралынан, Африкадан табылды. **Синантроп** 1927 ж. Чжоу-коу-дянь үңгірінен, Қытайдан шықты, жасы – 1 млн, ми көлемі – 950см. **Неандерталь** (саналы адам – homo sapiens), 1956ж. Неандерталь үңгірінен, Германиядан табылды,

жасы – 140 мың жыл, ал ми көлемі – 1300-1400 см. Неандерталь адам орта палеолитте өмір сүрді, ол атты мінуді ойлап тапты, аналық рулық қоғамды және алғашқы діни сенімді қалыптастырды, нуклеустік тәсілді меңгерді. **Краманьон** (қазіргі адамға ұқсас), 1868 жылы Краманьон үңгірінен, Франциядан табылған, жасы – 40 мың жыл, ми көлемі – 1500-1800 м.

Нәсілдік және нәсілдік топтың шығуы кейінгі палеолитке сәйкес келеді.

Тас дәуірін тарихи кезеңдеу. Алғашқы *адамдар тобыры* – ежелгі палеолитке, *қауым* – орта палеолитке, *аналық рулық құрылыс* – кейінгі палеолитке, *аталық құрылыс* энеолитке сәйкес келеді.

Қорыта келгенде, ежелгі Қазақстан жері ойкумена болды. Археолог ғалымдар ежелгі Қазақстанның тұрғындары бұдан 1 млн жыл бұрын осы жерді қоныс еткен және олар питекантроп пен синантроптың замандасы болған деп есептейді. ***Тас дәуірін зерттеу Қазақстан жері адамзаттың ежелгі өркениетінің ошағы болды деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді.***

«Тас ғасырындағы Қазақстан» тақырыбы бойынша бақылау сұрақтары:

- 1) Қазақ археологы Х.Алпысбаев қандай жаңалық ашты?
- 2) Адамзаттың пайда болуы мен даму эволюциясын, адамның нәсілінің қалыптасуын зерттейтін ғылым қалай аталады?
- 3) Нәсілдің шығуы қашан болды?
- 4) Адамзаттың және шаруашылықтың қалыптасу кезеңі қашан болды?
- 5) Адамзаттың тау-кен ісін меңгере бастаған кезеңін атаңыз?
- 6) Тас дәуірінің тас өңдеу техникасын баяндаңыз.
- 7) Өнімді шаруашылықтың шығуы ғылымда қалай аталады?
- 8) Адамзат ең алғашқы көлікті (транспортты) қалай ойлап тапты?
- 9) «Адамды адам еткен – еңбек» деген тақырыпта қысқаша әңгіме айтып беріңіз.

Дәріс №3. Тақырыбы: Қола дәуіріндегі Қазақстан (б.з.б. XVIII - IX ғғ.).

1. Қола дәуіріндегі Қазақстан (б.з.б. XVIII - IX ғғ.).

Қаралатын мәселелер:

Қола дәуірінің кезеңдері;

Қола дәуірінің тарихи кезеңдері;

Қола дәуірінің антропологиялық кезеңдері;

Қола дәуіріндегі өндіріс;

Қола дәуіріндегі тұрмыс, өнер және діни наным-сенім.

Әдебиеттер:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вуза. 5-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 25-38.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – I том. – Алматы, 1996. – 101-137-бб.

Қосымша:

Қазақстанның жеті кереметі. – Алматы, 2006. – 1-29-бб.

Маргулан А. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы, 1988.

Мир Сатпаева. (Юбилейный сборник). – Алматы: Шартарап'с, 1999.

Самашев З., Жетібаев Ж. «Қазақ петроглифтері» (көне тамыры мен сабақтастығы). – Алматы: «Иль-Тех-Кітап». 2005.

Негізгі еңбек құралы мыс пен қалайының қоспасы – қоладан жасалғандықтан бұл дәуірді археологтар қола дәуірі деп атайды. Қола дәуірі 2-1 мыңжылдық аралығын қамтиды. Қазақстанның қола дәуірін зерттеуге қазақ ғалымдары Ә. Марғұлан (археолог), Қ.И. Сәтбаев, З. Самашев, О. Ысмағұлов (антрополог) және т.б. зор үлес қосты.

Қола дәуірінің кезеңдері: *ерте* қола дәуірі (Феодоров кезеңі, б.з.б. XVIII-XV ғғ.); *орта* қола дәуірі (Алақөл кезеңі, б.з.б. XV-XIII ғғ.); *кейінгі* қола дәуірі (Замараев кезеңі, XIII-VIII ғғ.). Қола дәуірінің ірі мәдениеті – Андронов мәдениеті. 1914 жылы Оңтүстік Сібірден табылған.

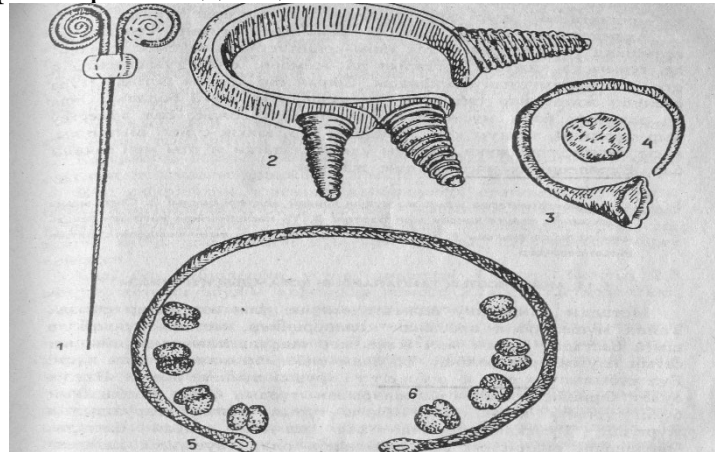
Кейінгі қола дәуіріне сәйкес келетін Қазақстандағы мәдениет – **Бегазы-Дәндібай**. Бегазы-Дәндібай мәдениеті туралы Ә.Х. Марғұлан арнайы монография жазды.

Бегазы-Дәндібай мәдениетінің хронологиялық ауқымы – б.з.б. XII-VIII ғғ. Қазіргі уақытта Орталық Қазақстанда қола дәуірінің 50-ге жуық қонысы мен 150 ірі қорымы табылды. Қазба ісі 40 қорым мен 10 қоныста жүргізілді.

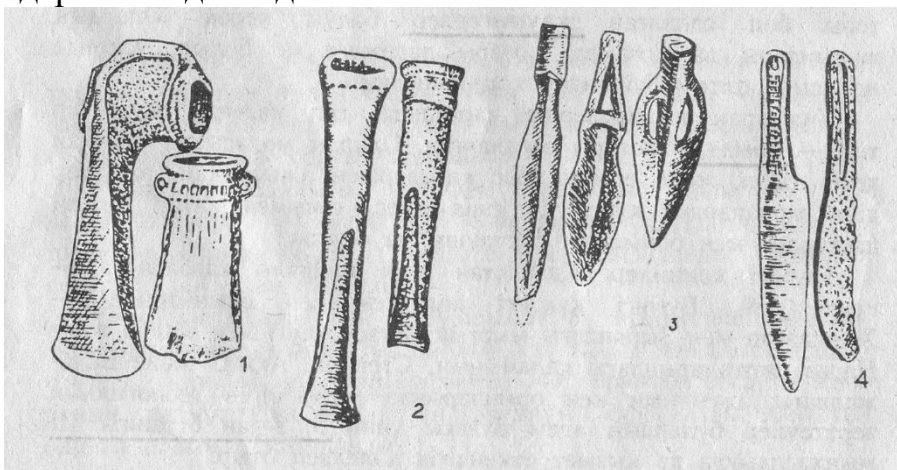
Ә.Х. Марғұлан (1904-1985).

Қола дәуірінің тарихи кезеңі. Ер адамның еңбегін көп қажет ететін металлургия мен мал шаруашылығының тез дамуы қоғамда ер азаматтардың рөлін арттыра түсті, сөйтіп туыстас әке жағынан санала бастады. Енді матриархатты патриархат ауыстырды. Қола дәуірінде рулық тайпалық одақтар құрыла бастады. Өнімнің артуына байланысты рулық меншіктің орнына жеке меншік келіп шықты. Мүлік теңсіздігі туды. Қоғамның негізгі тобы – жауынгерлер, діни жорамалды жүргізуші абыздар болды. **Антропологиялық сипаты.** Андроновтықтарға европеоидтық сипат тән.

Қола дәуіріндегі әйел адам және әшекейлер

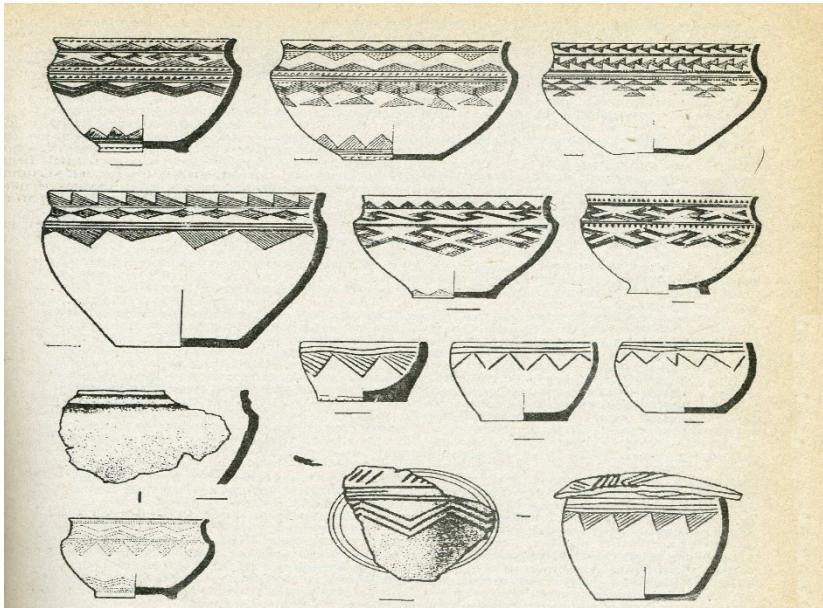
Қола дәуіріндегі өндіріс. Қола дәуірінің тұрғындары кенді өндірудің *омыру әдісі*, яғни кенді балтамен, тоқпақшамен омырып, уату әдісін қолданды. Ал тығыз кенді *отпен уату әдісімен* өндірді, сонымен бірге *үңгіп қазу әдісін* кеңінен жүзеге асырды. Тазаланған кенді арнайы пештерде балқытты. Кен өндіру орталықтары Шығыс және Орталық Қазақстанда болды. Қола дәуірінің тұрғындары тесе, кетпен, келі мен келсап, орақ және шалғы сияқты еңбек құралдарын пайдаланды.

Қола дәуіріндегі құрал-саймандар

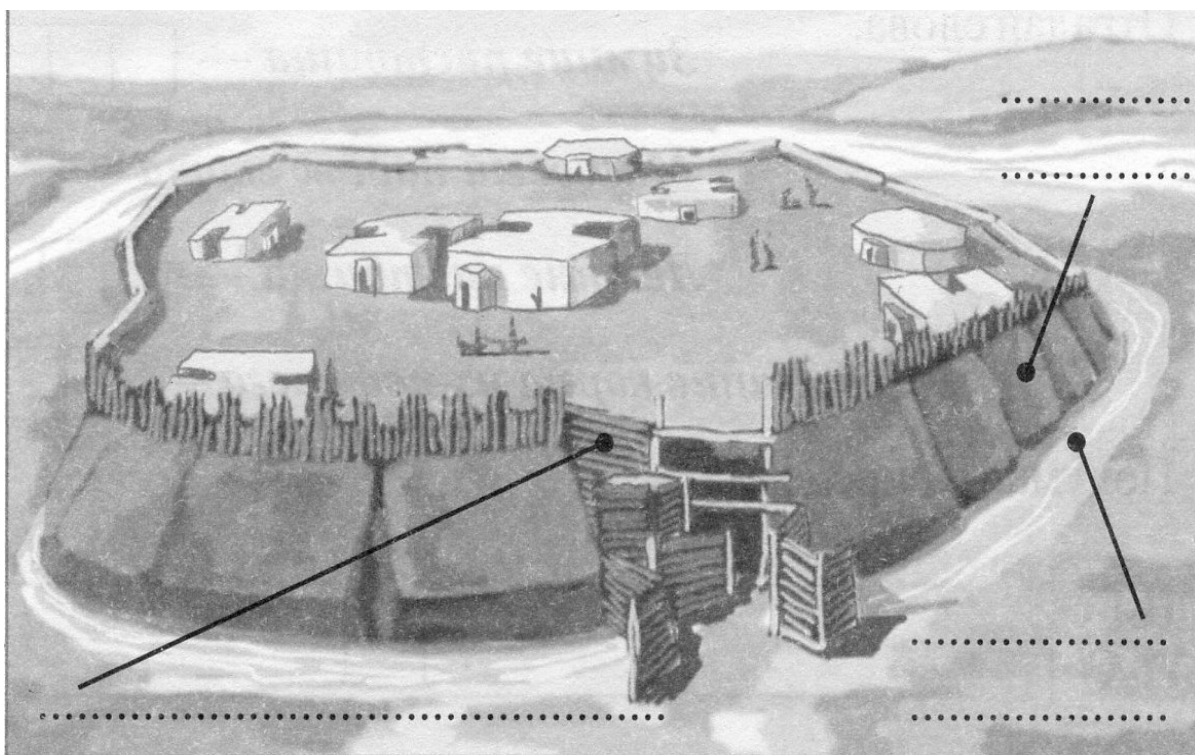
Қола дәуіріндегі қыш ыдыстар. Қыш ыдыстарды таспалық әдіспен және қалыпқа салып пішіндеу әдісімен даярлаған. Әдемі болуы үшін қыш

ыдыстарды шырша, шаршы, үшбұрыш (ерте қола кезеңінде), ирек сызық, ирімді сызық, үшбұрышты өрнектермен (орта қола кезеңінде), таспа және бұршік тәріздес өрнектермен (кейінгі қола кезеңі) әсемдеген.

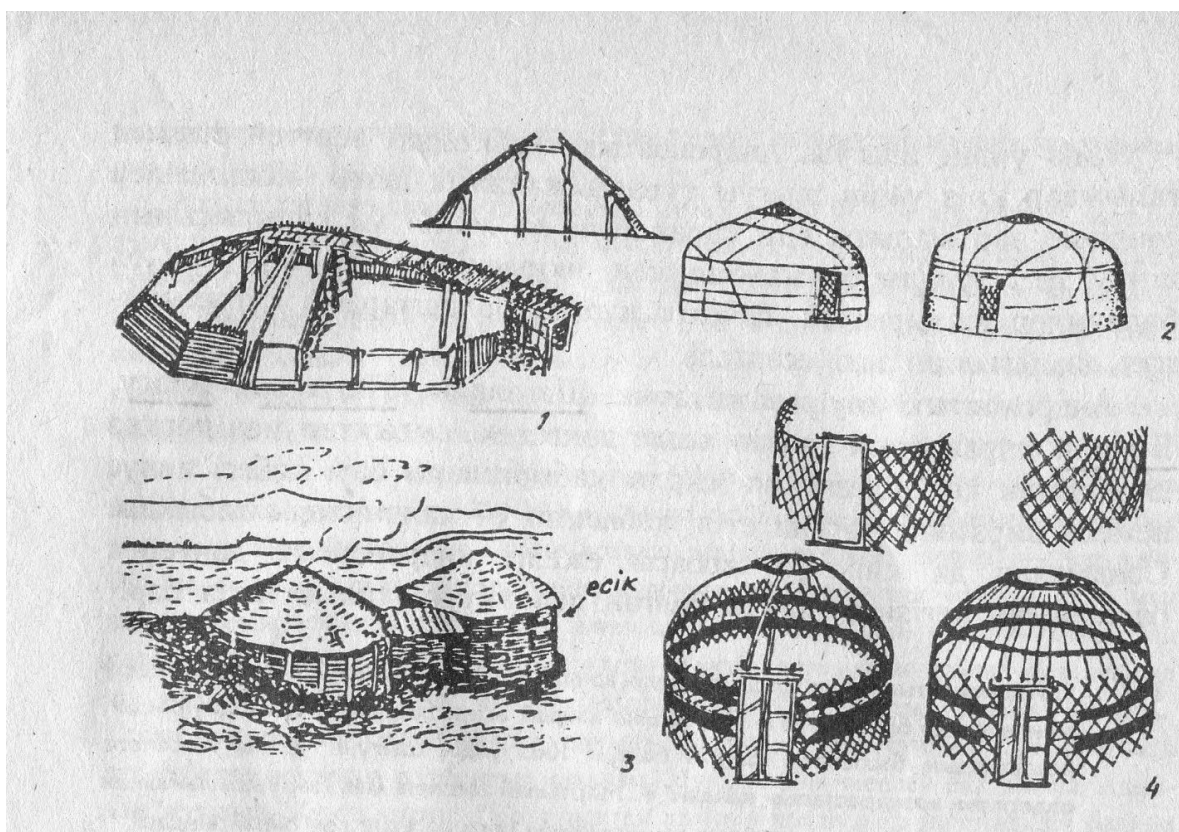

Қола дәуіріндегі қыш ыдыстар

Тұрмысы. Қола заманындағылар тұрғын үйлерді де ыңғайлы етіп салды. Төртбұрышты немесе сопақша қылып жертөле мен жартылай жертөле үйлер тұрғызды. Қабырғалары балшықпен сыланған шарбақтардан тұрды. Төбесін ағашпен немесе таспен жапты. Үй аумағы 100-400 шаршы метрге дейін жетті. Үй ішінде ас дайындайтын әрі жылытатын тастан қаланған пеш орналастырылды. Жартылай мал шаруашылығының дамуымен жер бетінде салынған үйлер де пайда болды. Ғалымдар андрондық тайпалар **киіз үйдің прототипін жасады** деген ғылыми болжам ұсынуда. Қоныстар өзен жағасында, көл маңында орналасты. Қоныстар 6-10 үйден, үлкендері 20 үйден құрылды. Олар бір немесе екі қатар үйлер болып бөлінді. Қола дәуіріндегі **ежелгі қала – Арқайым**. Ол Қостанай мен Челябині облыстарының түйіскен жерінен табылды.

Қола дәуірінен қалған қала – Арқайым

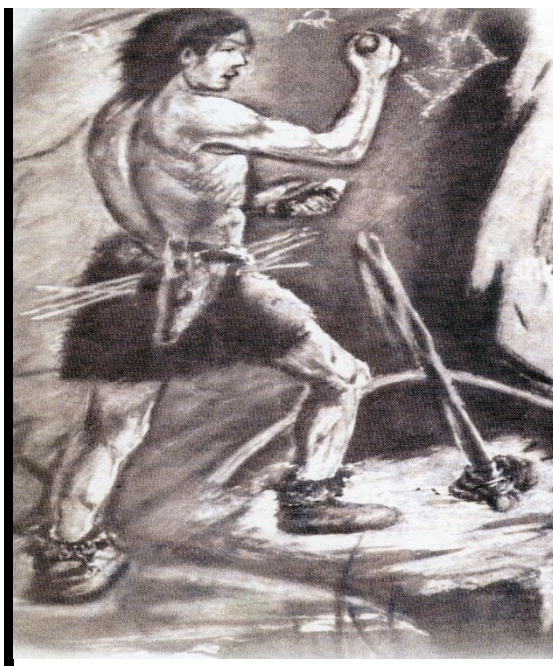
Қола дәуіріндегі үйлер мен қазіргі киіз үйлер

Діни наным-сенімдері. Қола дәуіріндегі тайпалар о дүниеге сенді. Күнге, айға, жұлдыздарға сыйынды. Отқа табынды. Құрбандыққа бұқа немесе койды шалды. Ошақты қатты құрметтеді.

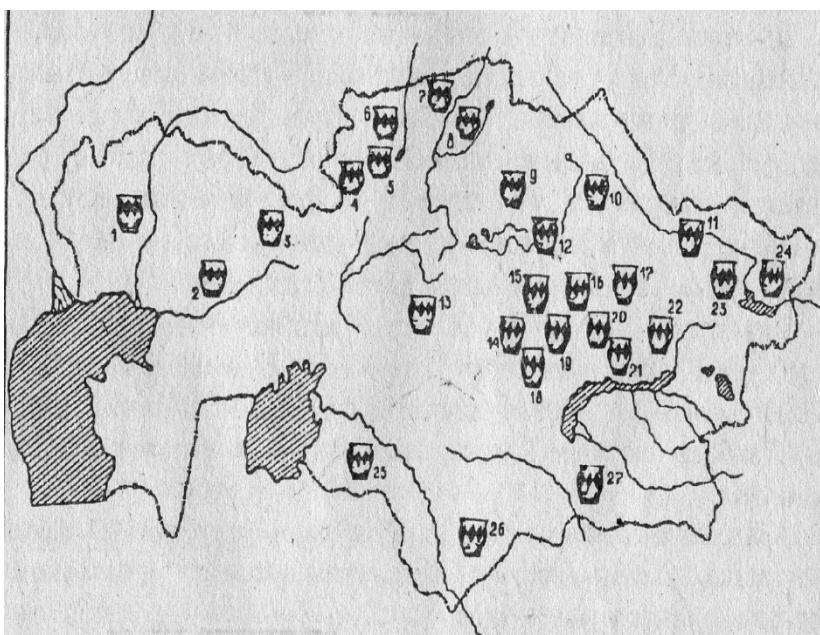
Өнер. Тастағы суреттер. Таңбалы тас. Қаратау, Ешкіөлмес, Тарбағатай, Маймақ, Бөкентас петроглифтері. Жабайы бұқа бейнесі. Күнбасты құдай. Екі аяқты арба.

Таңбалы тас – қола дәуірінен қалған ескерткіш, Қазақстанның жеті кереметінің бірі

Суретші

Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштерінің таралу ареалы. 15 – Дәндібай; 20 – Бегазы.

«Қола дәуіріндегі Қазақстан (б.з.б. XVIII - IX ғғ.)» атты тақырып бойынша сұрақтар:

- 1) Қола дәуірінің археологиялық сипаты қандай?
- 2) Қола дәуірінің антропологиялық және тарихи сипаты қандай?
- 3) Қола дәуірінің кезеңдерін атаңыз.
- 4) Қола дәуірінің ескерткіштерігің таралу ареалын сипаттаңыз.
- 5) Ә. Марғұлан – қола дәуірін зерттеуші ретінде
- 6) Таңбалы тас – қола дәуірінен қалған ескерткіш, Қазақстанның жеті кереметінің бірі
- 7) Қола дәуіріндегі діни тұрмыс, наным-сенім және өнер
- 8) Қола дәуірінен қалған қала – Арқайым: сипаты

Дәріс № 4. Темір дәуіріндегі ерте мемлекеттік құрылымдар (б.з.б. VIII - б.з. V ғғ.). Сақтар.

Қаралатын мәселелер:

- 1) Темір дәуірінің сипаты;
- 2) Сақ тайпаларының орналасуы;
- 3) Сақтардың саяси тарихы;
- 4) Сақтардың шаруашылығы.

Әдебиеттер:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вуза. 5-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 38-47.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – I том. – Алматы, 1996. – 158-229-бб.

Қосымша:

Абай. Ескендір // Шығармалары. – Алматы, 2002. – 64-68-бб.

Акишев К. Курган Иссык. – Алматы, 1978. – 131 с.

Великая степь в античных и византийских источниках. – Алматы, 2005. – С. 34-44.

Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972.

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Астана, 2009. – 14-29-бб.

Қазіргі Қазақстан тарихы. – Астана, 2010. – 18-25-бб.

Қазақстанның жеті кереметі. – Алматы, 2006. – 1-29-бб.

Сақ тайпаларының орналасуы. Темір құрал-саймандар Қазақстан территориясында б.з.б. VIII-VII ғғ. жасалды. Адамзат тіршілігінде темірдің қолданылуы қоғамдық дамудың алға басқандығын білдіреді. Темір дәуірінде Қазақстан жерін сақтар, үйсіндер, қаңлылар, ғұндар қоныс етті. Олардан қалған ескерткіштер Қазақстан жерінен көптеп кездеседі. Бұл тайпалар туралы археологиялық және жазба деректер баршылық. Сақтар б.з.б. VIII- б.з.б. III ғғ. аралығында өмір сүрген. Оларды гректер – скифтер, ал парсылар сақтар

деп атады. Тарихтың атасы Геродот сақтардың шығу тегі туралы баяндаған. Тарғытай деген кісінің үш ұлы болыпты: Арпоксай, Колаксай, Липоксай деген, сақтар осылардың тараған ұрпақтары екен деп әңгімелейді. Грек-рим авторлары еңбектерінен сақтар жайлы мол мәлімет табуға болады. Парсы деректерінде де сақтар туралы мәліметтер бар.

Бехистун сына жазуы. Осы ескерткіштегі сақ адамдарының суреті.

Сақ- тиграхаудалар (шошақ бөріктілер) немесе грек деректерінде скиф-ортокарибантилер деп аталатын тайпалар Жетісу, Тянь-Шань, Тарбағатай және Алтай тауларын қоныс еткен. Парсылар сақ-хаомоварга деп атаған (хаома сусынын даярлайтындар) немесе гректер массагеттер мен даилер дегендер Арал маңында тұрған. Орталық Қазақстанда грек деректері бойынша, исседондар мен аргипейлер және аримаспылар орналасқан. Қазақстандық археологтар олар Тасмола мәдениетінің негізін қалады деп санайды. Сақ-парадараялар (дарияның арғы бетіндегілер) Аралдың оңтүстік және оңтүстік-шығыс бетін, Сырдың оңтүстік жағалауын, Қаратау жоталарын иемденді. Гректер оларды массагеттер мен яксарттар деп атаған. Ал Орал маңы мен Батыс Қазақстанда савроматтар немесе сарматтар деп аталған тайпалар тіршілік етті.

Дүние жүзін Геродот осылай түсінген

Орталық Азия жеріндегі ертедегі мемлекеттер

1999 жылы Атырау өңіріндегі Аралтөбе обасынан табылған, алтынға малынған сармат көсемі

Саяси тарихы. Сақтардың көршілері ежелгі ірі мемлекеттер болды. Олармен көршілес қонған сақтар сол замандардағы саяси оқиғаларға белсене қатысты. Ахеменидтік Иранның билеушісі Кир б.з.б. VI ғ. Алдыңғы және Орта Азияны өз билігіне алды. Өз мемлекетінің шекарасын кеңейту мақсатында Кир Томирис патша басқараған Арал маңындағы сақтарды бағындырғысы келді. **Б.з.б. 530 жылы Кир сақ жеріне басып кірді.** Б.з.б. 529 жылы Сыр бойында кескілескен шайқас болып, Томирис патшайымның әскері жеңіп шықты. **Томирис б.з.б. 570-520 жж. өмір сүрген.** Бұл жөнінде Геродот және Ктесий Книдский баяндайды. Алайда Кирдің мұрагері Дарий I б.з.б. 519-518 жж. сақтарға жорықтар жасап, оларды бағындырып, салық төлеуге мәжбүр етті. **Грек тарихшысы Полиен Ширақ деген массагет сақтардан шыққан малшы жігіттің ерлігін дәріптеп жазды.** Сақтар өз жерін қорғауда ерліктің тамаша үлгісін көрсеткенімен, Оңтүстік Қазақстанды қоныстанған сақтар парсы державасының құрамына кіріп, әскери қызмет атқаруға мәжбүр болды. Египеттің астанасы – Мемфисте далалықтардың үлкен атты әскері орналасты. **Б.з.б. 490 жылы Марафон шайқасында (грек-парсы соғысы) сақтардың атты**

әскері грек әскерлерінің сабын жарып өтті. Сақтардың грек-македон жаулаушылығына қарсы ерліктері жөнінде де жазба мәліметтер бар.

Б.з.б. 330-327 жж. Ескендір Зұлқарнайын сақтармен соғысты. Сақ көсемі Спитамен ерлігімен көзге түсті. Ескендір Сыр жағасында **Александрия Эсхата** деген қала салған. Оны б.з.б. III ғ. селевкидтер құлатты. Қазақтың Бас ақыны Абай «Ескендір» атты поэма жазды. Поэма:

«Осы жұрт Ескендірді біле ме екен,
Македония шаһары - оған мекен.
Филипп патша баласы ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен», – деп басталады. Ескендірдің жаулаушылық саясат ұстанғанын Абай:

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды, – деп суреттейді.

Сақтардың ержүректілігінің арқасында Ескендірдің әскерлері Сырдан өте алмады. Сырдың арғы бетіндегі тайпалар өз тәуелсіздігін сақтап қалды.

Сақтардың ержүректілігінің арқасында Ескендірдің әскерлері Сырдан өте алмады. Сөйтіп, Сырдың арғы бетіндегі тайпалар өз тәуелсіздігін сақтап қалды.

Шаруашылығы. Сақ тайпалары мал шаруашылығының үш түрімен айналысты; көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы. Малдың негізгі түрі қой болды. Шаруашылықта және күнделікті тұрмыста жылқыны жиі пайдаланды, мұны археологиялық деректер де растайды. Сақ жауынгерлері мен көсемдерінің қабірін ашқанда жылқылардың сүйектері көптеп табылды. Асыл тұқымды жылқымен бірге қарапайым жылқылар да болды, олар аса биік емес, аяқтары қысқа, бірақ өте төзімді келетін.

«Темір дәуіріндегі ерте мемлекеттік құрылымдар (б.з.б. VIII - б.з. V ғ.). Сақтар» атты тақырып бойынша сұрақтар:

- 1) Ерте темір дәуірі: сипаты
- 2) Сақтар туралы қандай деректер бар?
- 3) Сақтардың саяси тарихын баяндаңыз.
- 4) Абайдың «Ескендір» поэмасындағы басты кейіпкер – А.Македонскийдің сақтарға қатысы қандай?
- 5) Сақтардың шаруашылығы қандай болды?

Дәріс № 5. Тақырыбы: «Сақтардың мәдениеті»

Қаралатын мәселелер:

- 1) Сақ тайпаларының мәдениеті туралы көне авторлардың мәліметтері;
- 2) Сақ тайпалары мәдениетінің қысқаша тарихнамасы;
- 3) Сақтардың тұрғын жайы мен тұрмыс-салты;

- 4) Діни наным-сенімдері;
- 5) Бейнелеу өнері;
- 6) Жазуы;
- 7) Сақтардан шыққан ойшылдар;
- 8) Сақтар мәдениетінің сабақтастық дәстүрі

Әдебиеттер:

Негізгі:

Великая степь в античных и византийских источниках. – Алматы, 2005. – С. 34-44.

Қазіргі Қазақстан тарихы. – Астана, 2010. – 18-25-бб.

Қазақстанның жеті кереметі. – Алматы, 2006. – 1-29-бб.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. - I том. – Алматы, 1996. – 25-34-бб.

Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің үлкен атласы. – Алматы, 2010. – 90-97-бб.

Қосымша:

Абай. Ескендір // Шығармалары. – Алматы, 2002. – 64-68-бб.

Акишев К. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М., 1978. – 131 с.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984.

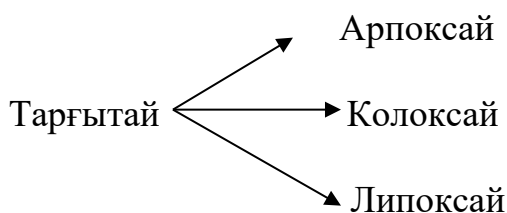
Есмагамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. – Алматы, 1992. – С. 10-12

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. - Астана, 2009. – 14-29-бб.

1) Сақ тайпаларының мәдениеті туралы көне авторлардың мәліметтері.

Көне дәуірлердегі Қазақстан туралы алғашқы географиялық мәліметтердің жүйесін жасаған көне грек оқымысты-энциклопедисі Геродот болды. Оның «Грек-парсы соғыстарының тарихы» аяқталмай қалған, алайда оқымыстылар оның еңбегін 9 кітапқа бөлген. Соның ішінде 4 кітабы Скифияны, яғни Сақтар елін суреттеуімен құнды. «Тарихтың атасы» Геродот өзінің еңбегінің мақсаты жөнінде: «Эллиндіктер мен тағылардың таңғаларлық істері, даңқтары уақыт ағымымен ұмыт қалмауы үшін өзіме мәлім жайларды баяндаймын», – деп көрсетеді. Геродоттың еңбегінде сақтардың рухани мәдениеті, әсіресе, әдет-ғұрыптары туралы өте көп мәліметтер бар.

Сақтардың шығу тегін Геродот былайша тарқатады:

Географиялық және этнографиялық құнды мәліметтердің бірқатарын «Географияның атасы» саналатын Страбонның «География» атты еңбегінен және Птоломейдің «Географиясынан» алуға болады. Сондай-ақ скифтер туралы өз естіген, білгендерін Ктесий, Диодор, Үлкен Плиний, Помпей Трог, Полибий және т.б. грек тарихшылары қалдырып кеткен. Алайда оларда нақты ақпараттар көп еместігін де айта кетуге тиіспіз.

Сақтардың өмір салты, рухани және материалдық әлемі жайынан ежелгі парсы жазбалары баян етеді. Олардың қатарында І Дарийдің Бехистун жазбасын, сондай-ақ Ксеркс жазбасын атауға болады.

Зороастризм дінінің қасиетті кітабы – «Авестаның» мәліметтері де сақтар мәдениетін зерттеуде құнды деректер қатарын құрайды. Дегенмен де ол әлі өз зертеушілерін күтіп жатқандығын да айта өткен жөн.

Көне авторлар мәліметтерінің растығын білуде, салыстыра зерттеуде, әрине, археологиялық деректердің орны ерекше. Археолог ғалымдардың ерен еңбектері сақтар мәдениеті тарихнамасының өзегі болып табылады.

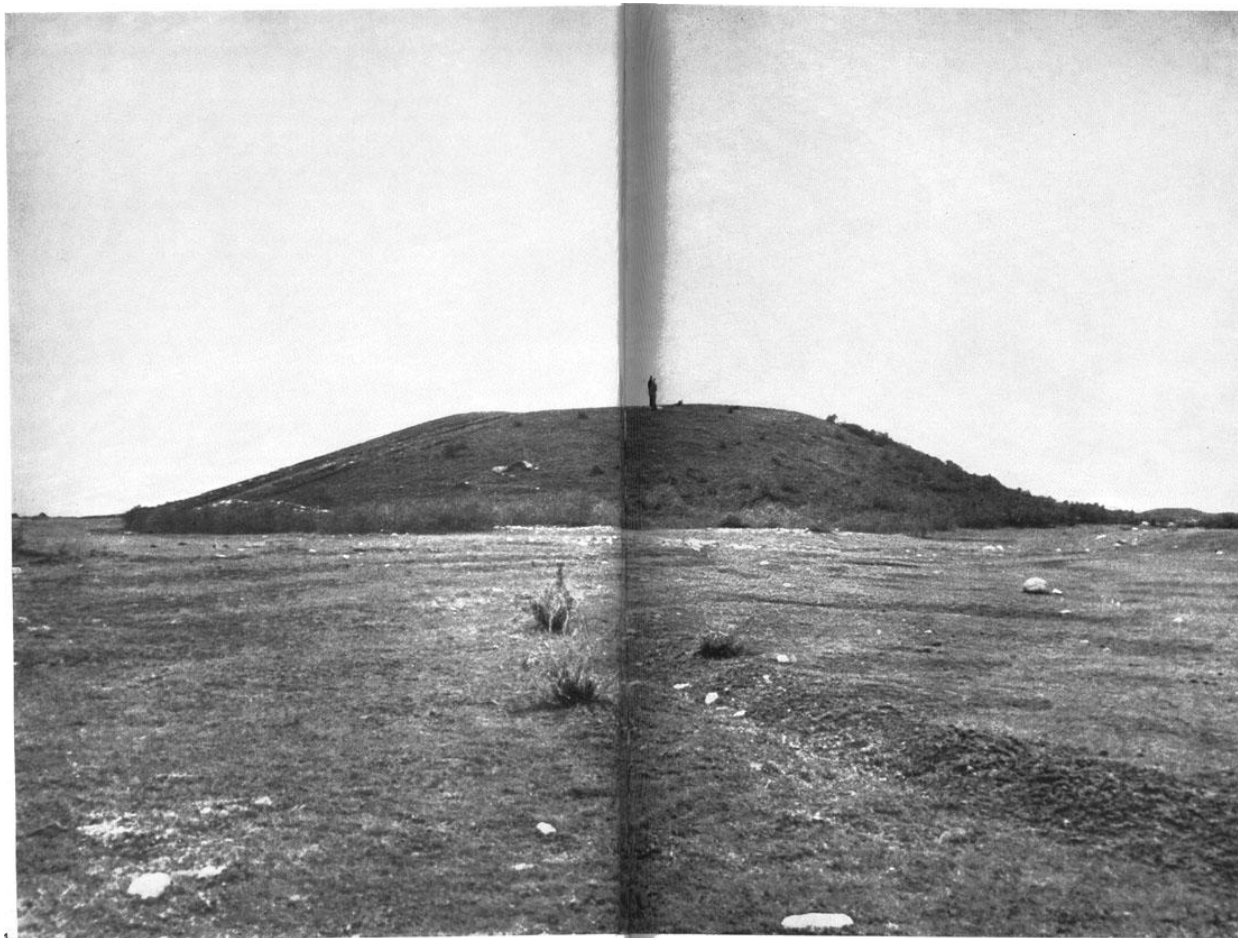
Сақтар мәдениетінің тарихнамасы. Сақ тайпалары мәселелеріне арналған мол әдеби мұраның ішінде кеңестік тарихшылар, археологтар, тіл мамандары мен антропологтардың еңбектері ерекше орын алады. Осындай ғылымның әр саласындағы ғалымдардың жанкешті еңбектерінің арқасында сақтар тарихы тек әскери жорықтар мен патшалар тарихы болудан қалды. Енді сақтардың саяси тарихы ғана емес, сондай-ақ олардың материалдық және рухани мәдениетіне де үлкен көңіл бөліне бастады. Себебі, ертедегі сақ тайпаларының мәдениеті мен өнері ғасырлар қойнауындағы көне тарихымыздың ашылмай жатқан сырларын шертеді.

Сақ тайпаларының мәдениеті мен өнері туралы айтқанда, алдымен, белгілі археолог-ғалым А.Н. Бернштам есімі еске түседі. **А.Н. Бернштам – Жетісу, Тянь-Шань және Памир-Алай сақтарының тарихы мен мәдениеті тақырыбына алғаш қалам тартқандардың бірі.** Оның «Жетісу мен Тянь-Шань мәдениеті тарихының негізгі кезеңдері» (СА, 1949. № 9), «Шу аңғары» (МИА. 1950. № 14) алғашқы мақалалары сақтардың көне тарихын зерттеуге жаңа жол ашты. А.Н. Бернштам таулы аймақтардағы көшпелі сақтардың тарихын зерттесе, **Арал маңындағы жазық жерлерді қоныстанаған сақтардың мәдениеті тарихын археолог С.П. Толстов зерттеді.** Сақ-массагет тайпаларының қоныстарын, қалаларын, монументальді ескерткіштерін ашу арқылы С.П. Толстов сақтар мәдениетін зерттеуге өзіндік үлес қосты. Ол Шірік Рабат қонысын 1946 жылы ашты (С.П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962). Сақтардың өзге елдермен қарым-қатынасы, мәдени байланыстары К.В. Тревер, М.М. Дьяконов, Е.Е. Кузьмина сияқты талай ғалымдардың зерттеулеріне арқау болды.

Сақтардың мәдениетін зерттеу қазақ археологтарының да назарынан тыс қалған жоқ. 1969 жылы Алматыдан 50 км жерде Есік өзенінің жағалауынан б.з.д. V ғ. сәйкес келетін сақ патшасының қорғаны табылды.

Жетісу жеріндегі сақ дәуірінің керемет бір ескерткіші – осы Есік қорғаны. Ол Алматының шығысында, Іле Алатауының бөктерінде орналасқан. Қорғанның диаметрі – 60 м, биіктігі – 6 м. Үйілген топырақтың астында екі

бейіт болған, біреуі тоналған, ал біреуі аман қалған. Антропологтардың айтуынша, өлген адамның жасы 17-18-де , бойы 165 см. Алтын адамның үстіндегі киімінің салмағы – 6 кг асады.

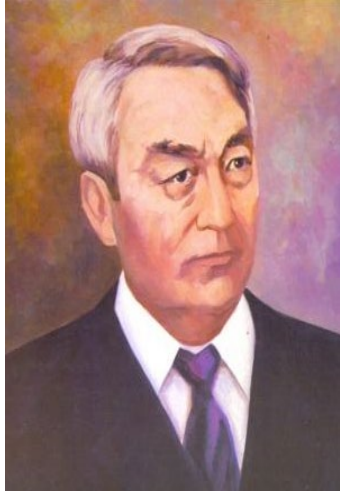

Есік қорғаны (қазба жұмыстары басталғанға дейінгі көрінісі)

1969 жылы Есік обасынан табылған «Алтын адам».

Қазақстандық белгілі археолог, темір дәуірінің ірі маманы Кемел Ақышев осы қоныстағы қазба жұмыстарының негізінде өзінің атақты **«Есік қорғаны. Қазақстан сақтарының өнері»** деген еңбегін жазып шықты.

К.А.Ақышев (1924-2003)

Ғалымның бұл еңбегі Қазақстан жеріндегі сақ тайпаларының мәдени деңгейі жоғары дәрежеде дамығанын бүкіл дүние жүзіне паш етті. Есік қорғанынан алынған мәдени мұралар арқылы К.Ақышев кейбір зерттеушілердің Орта Азия мен Қазақстанның ежелгі тайпаларын тек варварлар болды, мәдениет пен өнердің құнды ескерткіштерін жасауға қабілетсіз болды дейтін пікірлерінің ұшқыр екендігін, қате екендігін ғылыми түрде дәлелдеп берді. Жетісу жеріндегі «Бесшатыр» және «Алтын киімді адам» обаларын зерттеген К. Ақышев сақ тайпаларының мол мәдени мұраларды жасап шығуын олардың мемлекеттік дәрежеде өмір сүруімен байланыстырады және сақтардың бейнелеу өнеріндегі «аң стилі» жергілікті негізде қалыптасты деген пікірді ұсынды. Қазіргі таңда археолог-ғалым Кемел Ақышевтің «Есік қорғаны» атты еңбегі бірегей құнды шығармалар қатарына жатады. Ал Г.А.Кушаевпен бірігіп жазған «Іле аңғарындағы сақтар мен үйсіндердің ежелгі мәдениеті» (Древняя культура саков и усуней долины р. Или (А., 1963) атты кітапта К. Ақышев «аң стилі» өнерінің даму кезеңдерін көрсетті.

Сақ тайпаларының өнері, аңыз-әңгімелері, жалпы рухани мәдениеті де зерттеушілерді өзіне тартпай қоймады. 1977 жылы скиф-сақ тайпаларының идеологиясы туралы көлемді еңбекті Д.С. Раевский жазды (Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М., 1977). Бірақ бұл еңбекте сақтардың рухани мәдениеті лингвистикалық тұрғыдан зерттеліп, тарихи деректерге аса көңіл бөлінбейді. Ал сақ тайпаларының рухани мәдениетіне тарихи мән бере отырып зерттеуге талпынған ғалым Әлішер Кемалұлы Ақышев болды. Ол Оңтүстік Қазақстан, Жетісу, сондай-ақ Оңтүстік Сібір мен Орта Азия жерлеріндегі сақ-скиф тайпаларының қабірлерінен алынған материалдар негізінде 1984 жылы «Сақтардың өнері мен мифологиясы» атты монографиясын жарыққа шығарды. Автор сақ тайпаларының Қазақстан жеріндегі Есік, Бесшатыр, Теңлік және т.б. қоныстарынан табылған қолданбалы өнер шығармаларын кеңінен қолдана отырып, оларды Сібір, Алдыңғы Азия және Орта Шығыс өнері туындыларымен салыстыра зерттейді. Әлішер Ақышевтің бұл кітабы сақтар өнерінің «жетісулық мектебінің» қалыптасып, дамуын көрсетуге талпынуымен құнды деуге болады.

Қазақстандық М.Қадырбаев, Г.А. Кушаев секілді археологтармен қатар қазақ антрополог-ғалымы О.Смағұлов, академик Ә.Марғұлан, түркітанушы-ғалым А.Аманжолов, әдебиетші-ғалым А.Қыраубаева сияқты зерттеушілер қазақстандық сақтану ғылымын жаңа белестерге көтеруге атсалысты.

Тәуелсіздік жылдары Ә.Төлеубаев, З.Самашев сияқты археолог-ғалымдар Кемал Ақышевтің сақтанудағы тамаша бастамаларын одан ары жалғастырды. Олар Шығыс Қазақстан өңірінен сақ дәуірінің құнды ескерткіштерін ашты.

Алайда, ғалымдар арасында сақтардың мәдениеті мен өнері туралы шешілмеген, талас тудыратын мәселелер де жоқ емес. Мысалы, сақтар мәдениетінің генезисі туралы әртүрлі пікірлер бар. Дегенмен де соңғы кезде дүниежүзі ғалымдары сақ тайпалары жабайы болмағандығын,

олардың тамаша өнер туындыларын жасап, жоғары мәдени мұраны игергендігін мойындап отыр.

Расында, сақтар заманында Қазақстан территориясындағы мал өсіретін тайпалардың мәдениеті мен өнері дамудың біршама жоғары сатысына көтерілді. Темірдің шығуы, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы материалдық және рухани мәдениет формаларын түбірімен өзгертті. Ерте дәуірдегі сақтардың және тағы басқалардың көптеген ұқсастығы бар мәдениеті осы темір дәуірінде қалыптасты. Сақтардың материалдық мәдениетінің тамаша көрінісін олардың тұрғын үйлері мен киімдері көрсетеді. Сақ тайпаларының **тұрғын жайы мен тұрмыс-салты туралы** алғашқы деректерді Геродот былайша береді: «Олардың әрқайсысы ағаштың астында өмір сүреді. Қыста ағаш, кез келген сәтте, ақ киізбен жабылады, ал жазда жабусыз қалдырылады». Геродоттың бұл мәліметі сол кездің өзінде-ақ киіз үй пайда болған деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Геродот пен Гиппократтың хабарлағанындай, мал өсіретін тайпалардың 4 және 6 доңғалақты арбаларға орнатылған киіз үйлері де болды. Оларды жартылай көшпелі және отырықшы малшылар пайдаланған. Қазақстанның оңтүстік, шығыс және солтүстік аудандарында тұрақты тұрғын үйлер де болды. Оңтүстікте мұндай үйлер саман кірпіштен жасалды, ал солтүстікте және шығыста бөренелерден тұрғызылды.

Сақтар «адамның мәңгілік тұрағы» деп, «тұрақты мекен үйі» деп оның қабіріне үлкен мән берді. Қабір көбіне төрт бұрышты етіп салынды. Тұрғын үйлердегідей мұнда да бөрене ағаштар тіреу етіп қойылды. Бөрене ағаштар үйдің негізгі бөлігін құрап, «өмір ағашы» символын бейнеледі.

Үйдің әр қабырғасы әлемнің төрт құбыласын білдірді, әрі оның әрқайсысының құдайы бар деп есептелінді.

Сақтардың киімі туралы біршама мәліметтер бар. Геродот сақтардың бірі киізден тігілген шошақ бөрік кигендігін хабарлайды. Парсы жазбалары мен жартастағы бейнелері сақтардың шошақ бөрік, ұзын шекпен кигендігін көрсетеді.

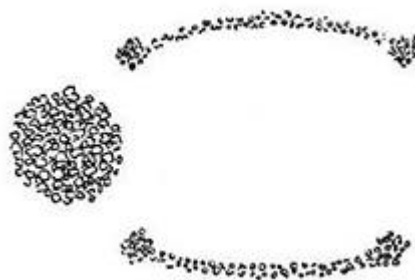
Бехистун сына жазуы. Осы ескерткіштегі сақ адамдарының суреті.

«Есік» қорғанынан табылған алтын адамның киімі алтынмен үптелген. Бір белдігінің өзі 16 әшекей қаптырмадан тұрады. Халқымыз « алтынның қолда бар да қадірі жоқ» дейді. Ал сақтар алтынның қадірін бағалай білген.

Діни наным-сенімдері. Жерлеу материалдарына қарағанда, сақтарда ата-баба аруағына, семьялық-рулық әулиелер мен желеп-жебеушілерге сыйыну ғұрптары болған. Сақтар о дүниенің болатындығына сенген. Осыдан келіп өлген адаммен мүлікі бірге көмілген, мүліктің өлшемі марқұмның беделі мен қауымдағы дәрежесіне лайықты етіп қойылған. Қауымның жеріндегі ру зиратында атқарылатын әрбір тайпаға тән жерлеу ғұрпы болған. Малшылардың зираты қыстау маңында болды. Өлгендер жылдың қай мезгілінде болмасын осы зиратқа жеткізілді.

Сақ ақсүйектері өкілдерін бальзамдау мен мумиялау әдісі де қолданылған.

Сақтар жауынгердің өлігін ерекше қастерлеп көмді. Жауынгермен бірге оның мінген аты да көмілді, кейде атының орнына жүгені қойылды. Құрбандыққа шалынған жылқы адамға жол табуға және қиындықты жеңуге көмектеседі деген ұғым болған. Орталық Қазақстаннан табылған «мұртты обалардан», сондай-ақ Шығыс Қазақстандағы Берел қорымынан жылқыны бірге жерлеу ғұрпын көруге болады.

«Мұртты обалар». Орталық Қазақстан.

Сақ тайпаларының басты сыйынатын құдайы күн болған. Күнді киелі күш деп білді, отқа табыну осы күнге табынудан шыққан. Арал маңындағы сақтар молаларынан қызыл бояу- от пен күннің символы жиі ұшырасады. Сақтар өлікті жерлеп болғаннан кейін обаларды айналдыра от қоятын болған. Себебі, от зұлым рухтарды жолатпайды деп сенген.

Сақтар заманында анимизм, тотемизм және магия сияқты алғашқы ең ежелгі діни ұғымдар да сақталған. Анимизм қалдықтары түрлі заттарды қабірлерге сындырып салудан көрінеді. Тотемизм мен магия сарқыншақтары әр түрлі тұмарларда сақталған. Сақтардың тұрмыстық бұйымдарында жануарлар стилінің басым болуы да осы наным-сенімдерден шыққан.

Сақ өнері.

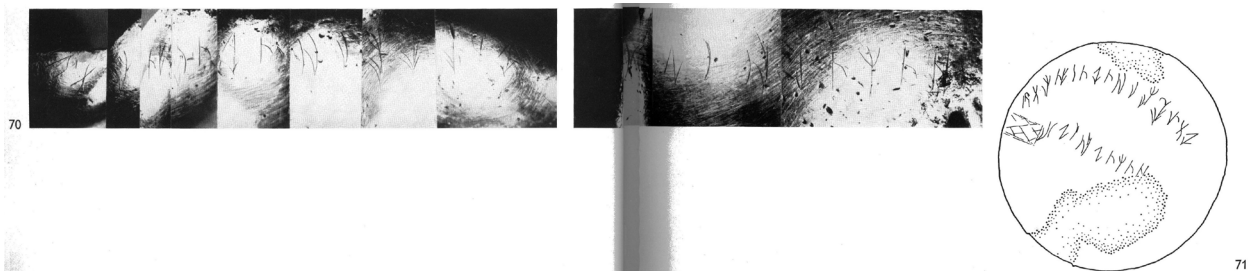
Бейнелеу өнері. Сақтардың бейнелеу өнеріндегі жанр «аң стилі» деп аталады. Бұл өнер үлгісі Сібір, Орта Азия, Қазақстан, Шығыс Еуропаның оңтүстігіндегі тайпалар арасына тарады. Аң стилінің негізгі тақырыбы – жануарларды, аңдарды және зооморфтық ғажайыптарды бейнелеу болды. Жануарлар бейнесі тұрмыстық заттарды әшкейлеу үшін қолданылды. Сақ шеберлері аңдарды, жануарларды бейнелеуде түрлі материалдарды қолданды. Бізге жеткен бұйымдардың көбі қола мен алтыннан жасалған. Геродот та сақтарда алтынның көп болатынын көрсеткен еді.

Аң стилінің үш кезеңі: **көне заманғы кезеңі** (б.з.б. VIII – VI ғғ.) – аңдар бір орнында тұрған қалпында бейнеленді; **өрлеу кезеңі** (б.з.б. VI – IV ғғ.) – жануарлар суреттері күрделі, динамизмге толы сюжеттер арқылы беріледі; **құлдырау кезеңі** (б.з.б. III – II ғғ.) – жануарлар стилі бірте-бірте ою-өрнекке айналады.

«Аң стилінде» жасалған «Алтын адамның» киіміндегі әшекейлер

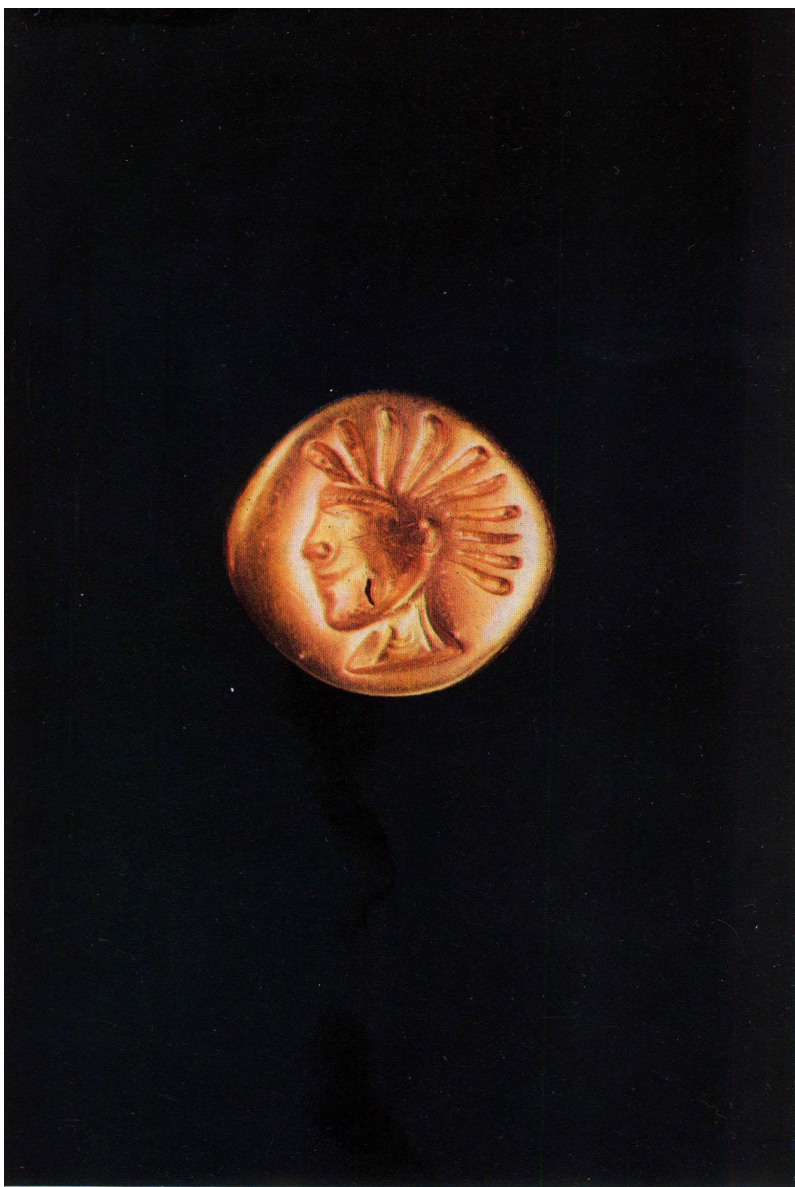

Есік қорғанынан табылған жазуы бар күміс тостаған

Сақтар жаза білген. Есік қорғанынан екі жолға жазылған 26 таңбалық жазуы бар күміс тостаған табылды. Оны қазақ түркологы Алтай Аманжолов: «Аға, саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы) тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай)!» – деп оқыды. Бұл жазу Қазақстан жерінде бұдан 2500 жыл бұрын жазу-сызу болған ден тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Сақтар алыс-жақын елдермен мәдени-экономикалық байланыста болды. Оны сақ ханзадасының мөрі де көрсетеді.

Мөрлі жүзік

Сақтардан шыққан ойшылдар. Сақтар тек қана жауынгер-батырларымен ғана емес, сонымен бірге оқымысты ойшылдарымен де даңқты болды. Әлемдік әдебиетте сақтардан шыққан ұлы ойшыл, философ Токсары (грекше – Токсарис) және Анақарыс, Анарыс (грекше - Анахарсис) туралы айтылады. Олар ежелгі өрениеттің ошағы – Афинада өмір сүрген. Токсары Қара теңіз жағалауын қоныс еткен қарапайым сақ тайпасының отбасында дүниеге келген. Оқу-білім іздеп, Элладаға(Афинаға) барып, туған жері - Сақ еліне қайтып оралмайды, сонда қайтыс болған. Ежелгі грек жазушысы Лукиан өзінің «Токсарис және достық» атты шығармасында оның грек ойшылдарымен дос-жоран болғанын баяндайды. Бізге жеткен мәліметтер бойынша, Токсарис б.з.д. 594 (568) жылы Афинаға оқу іздеп келген ханзада Анахарсисты жылы қарсы алған. Сақтардан шыққан ұлы ойшыл Анахарсис (б.з.д. VI-VII ғғ.) туралы ежелгі грек философтары Платон, кейіндері Диоген, Лукиан, Плутарх, Геродот қалам тартады. Платон оны «сақтардан шыққан аңыз адам, Солонның әсерімен бар ғұмырын философияға арнаған» деп көрсетеді. **Анахарсис өз дәуірінің көрнекті ойшылдары Солон, Фалес, Эзоппен ой таластырып, талай ғылыми айқастарға қатысқан. Сол үшін оны Платон «әлемдегі жеті ғұламаның бірі» деп таныған.**

Одан «Өлі көп пе, тірі көп пе?» деп сұрапты, сонда сақ ойшылы-Анахарсис: «Ал теңізде жүзіп жүргендерді қайсысына қосамыз?» деп қайыра сұрапты. Оның ұшқыр ойын, жүйрік көңілін, кемел ақылын грек ойшылдары жоғары бағалаған. Кезінде Афина зиялылары арасында **«Скиф осылай депті»** деген мәтел де тараған екен.

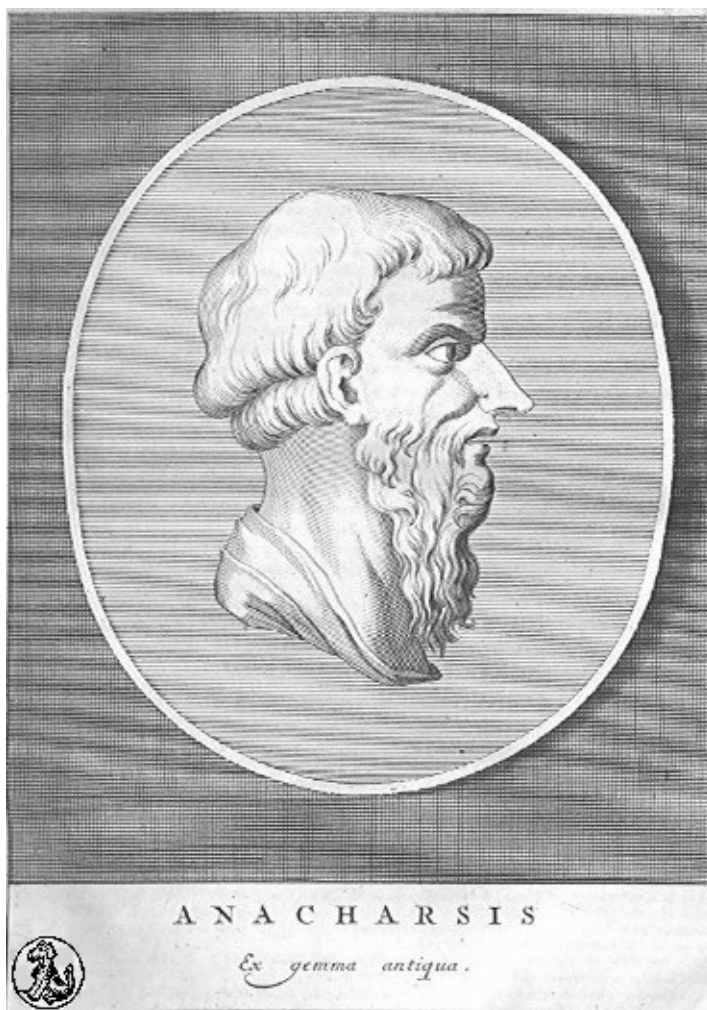
Диоген өзінің «Атақты философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері» атты кітабында Анахарсис айтыпты деген қанатты сөздерді келтіреді. Сол мәліметтерге сүйенсек, Анахарсис: **«Басқа бәле – тілден», «Мың арам достан бір адал дос артық», «Элладада ақылдылар ой тастайды, бірақ мәселені ақымақтар шешеді»** деген өлмейтін сөздер қалдырған. «Ғалымның хаты өлмейді» деген осы болса керек.

Анахарсистің 800 жолдай өлеңі «Латын антологиясы» кітабына кірген.

Сақ ойшылы Анахарсис сүйікті досы Солон өлген соң, еліне қайтады. Бірақ оны өзінің жақын бауыры Сабыл (грекше – Савлий) атып өлтіреді. Өлім аузында жатқан ұлы ойшыл: **«Мені Элладада ақылым сақтады, ал туған елімде қызғаныштың құрбаны болдым»** депті.

Анахарсистің тұңғық ойлары сақтардың ойлау жүйесінің желдей жүйріктігін, жүйелілігін, логиканы терең меңгергенін аңғартады.

Қазақ философтары қазіргі таңда қазақ философиясының тарихын осы сақ дәуірінен, Анақарыс данышпаннан бастап жүр.

ANACHARSIS

Ex gemma antiqua.

Сақтар мәдениетінің сабақтастық дәстүрі

Сақтардың тамаша өнер туындылары өзінің сабақтастық дәстүрін, құндылығын әлі күнге жоғалтқан жоқ. Оған тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік елтаңбасында қанатты тұлпарлардың бейнесі қолданылды. Қазақстан Республикасының мемлекеттік елтаңбаның авторлары - [Жандарбек Мәлібеков](#) [Шота Уәлихановтың ойынша](#),

Тұлпар - дала дүлділі, ер-азаматтың сәйгүлігі, желдей ескен жүйрік аты, жеңіске деген жасымас жігердің, қажымас қайраттың, мұқалмас қажырдың, тәуелсіздікке, бостандыққа ұмтылған құлшыныстың бейнесі. Қанатты тұлпар - қазақ поэзиясындағы кең тараған бейне. Ол ұшқыр арманның, самғаған таңғажайып жасампаздық қиялдың, талмас талаптың, асыл мұраттың, жақсылыққа құштарлықтың кейпі. Қанатты тұлпар Уақыт пен Кеңістікті біріктіреді. Ол өлмес өмірдің бейнесі. Бір шаңырақтың астында тату-тәтті өмір сүретін Қазақстан халқының өсіп-өркендеуін, рухани байлығын, сан сырлы, алуан қырлы бет-бейнесін паш етеді.

Қазақстанның тәуелсіздігінің символы ретінде алтын адам бейнесі алынды.

Алматы қаласында орнатылған Қазақстанның Тәуелсіздік монументі

1992 жылы 20 наурызда шыққан Қазақстанның ең алғашқы почта маркасыосындай болған

Астана қаласындағы ҚР Алтын және қымбат металлдар мемлекеттік мұражайында сақтаулы тұрған «Алтын адамның» макеті.

*Жалпы «Алтын адамның» сап алтыннан 3 макеті жасалған. Оны жасаған суретші-реставратор **Қырым Алтынбеков**. Мақеттің бірі БҰҰ-ға сыйға тартылса, бірі ҚР Президенті мұражайында тұр. Үшіншісі Астана қаласындағы ҚР Алтын және қымбат металлдар мемлекеттік мұражайында сақтаулы (суретте көрсетілген).*

Алтайлық алтын адам

«Сақтардың мәдениеті» атты тақырып бойынша сұрақтар:

- 1) Сақ тайпаларының мәдениеті деректер және оның маңызы
- 2) Сақ тайпалары мәдениетінің зерттелу деңгейі қандай?
- 3) Сақтардың тұрғын жайы мен тұрмыс-салты, діни наным-сенімдері: ерекшелігі
- 4) Сақтардың бейнелеу өнері. Аң стилінің генезисі мәселесі
- 5) Сақ жазуы: сипаты және зерттелу деңгейі, генезисі мәселесі
- 6) Сақтардан шыққан ойшылдар және олардың әлем тарихы мен мәдениетіндегі орны
- 7) Сақтар мәдениетінің сабақтастық дәстүрі

Дәріс № 6. Тақырыбы: «Үйсіндер, қаңлылар, ғұндар»

Қаралатын мәселелер:

1. Үйсіндер
2. Қаңлылар
3. Ғұндар

Әдебиеттер:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вузов. 5-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 50-53.

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – I том. – Алматы, 1996. – 158-229-бб.

Қосымша:

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы, 1998. – Т. 1.

Жұмабаев М. Пайғамбар. Өлеңдер // zharar.com/kz/olen/3052-raugambar.html

Өтениязов С.К. Өтениязов С.К. Аттила және оның әлем әдебиетіндегі орны. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.

Үйсіндер. Б.з.б. III – б.з. IV ғғ. өмір сүрген. Олар жөнінде қытай тарихшысы **Сыма Цяньнің «Ши-цзы» (тарихи жазбалар)** еңбегінде айтылады. Территориясы негізінен Іле, Шу, Талас өзендері бойы, Қаратау, Балқаш көлі, Тянь-Шань, Ыстықкөл маңы болды. Халқы 630 мыңды құрады, 30 мың атты әскері, 10 мың садақшылары болған. Соғыс жағдайында 188 мың әскер шығара алған. **Астанасы – Чигучэнь (Қызыл аңғар) болды.** Көсемі гуньмо деп аталды. Елді басқаруда бектер, әскер басылар да шешуші рөл атқарды.

Ескерткіштері. **Қарғалы диадемасы** (әйел адамның басына киетін алтын тәжі). Ұзындығы – 35 см, ені – 4,7 см. Уақыты – б.з.б. II ғ. - б.з. I ғ. аралығында жасалған.

Қарғалы диадемасы

Үйсіндер ежелден келе жатқан түркі тілдес тайпалар.

Қаңлылар. Б.з.б. III – б.з. VII ғ. аралығында өмір сүрді. Олар туралы қытай деректерінде, «Авестада», «Махабхаратада» айтылады. Кангюй атауы (қытайша – канцзюй) алғаш рет деректерде б.з.д. II ғ. кездеседі. Б.з.д. 138 ж. Қытай императоры У-ди Чжан-Цянь бастаған сауда елшілігін батыс елдеріне жібереді. Ол елшілік тек 13 жылдан кейін қайтып келеді. Оның жазбаларында бұған дейін Қытайға мәлім болмаған мемлекеттер сиппатталған. Солардың ішінде Қаңлы мемлекеті де бар. **Қытай саяхатшысы Чжань-Цянь қаңлылар өркөкірек, өжет келеді деп сипаттаған.** Қаңлылардың көршілері сарматтар мен үйсіндер болды. Қаңлылар Рим, Кушан, Қытай мемлекеттерімен саяси-экономикалық және мәдени байланыстар орнатты.

Астанасы – Битянь қаласы. Арыстың сол жағасынан қаңлылардың **Көк-Мардан** қаласының орны табылды. **Құлата** – қаңлылардың металл өндіретін ежелгі қаласы болды. Қаңлылар – түркі тілдес тайпалар. Қаңлы елінің 600 мың халқы, 120 мың әскері болған. Негізгі жері – Арал, Сыр бойы, Қаратау өңірі. Қаңлы елі 5 иелікке бөлініп басқарылған. Әр иелікті кіші хандар басқарған. Ханға 3 орынбасары және уәзірі ел басқаруға жәрдемдескен.

Мәдениеті. **Қауыншы** (Ташкент төңірегі, Шардараға жақын жердегі Ақтөбе қонысы), уақыты – б.з.б. II-I ғғ., **Жетіасар** (Қуандария, Жаңадария өзендері аймағы), **Отырар-Қаратау** (Сыр, Талас бойы, Қаратау маңы).

Қаңлылар аса **өнерпаз** болған. Қытай ақыны Бэй Жүшін қаңлы қыздарына «Биші бикеш» деген өлең арнаған. Қытай деректеріне қарағанда, қаңлылардың **заң жүйесі** де болған.

Ғұндар. Б.з.б. IV – б.з. V ғ. қытай деректерінде ғұндар түркілердің арғы бабасы делінеді. **Қазақтың талантты ақыны Мағжан Жұмабаев «Пайғамбар»** атты өлеңінде ғұндарды арғы бабаларымыз деп дәріптеді. Ол «Ерте күнде отты күннен ғұн туған, отты ғұннан от боп ойнап мен туғам» деп жырлады.

Ерте күнде отты Күннен Гун туған,
Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам.

Жүзімді де, қысық қара көзімді,

Туа сала жалынменен мен жуғам, — дейді Мағжан ақын.

Ғұндардың бірлестігі б.з.б. IV – б.з.б. III ғғ. құрылды. Олар Байкал-Тибет таулары және Шығыс Түркістан-Хуанхэ өзенінің орта ағысы маңын қоныс етті. Ғұндар 300 жылдай қытайлықтармен соғысты. Б.з.д. III ғ. ғұндардың Қытайға шабуылы үдей түсті. Цинь патшалығының императоры Шихуанди (б.з.б. 215-212 жж.) б.з.б. III ғасырда Ұлы Қорған салдырды. Ұлы Қытай қорғанының ұзындығы шығыстан батысқа қарай, Шанхайгуань қаласынан (Ляодунь мүйісі) Цзюйгуань кентіне дейін – 4,5-5 мың км, биіктігі – 6,6 м (кей жерінде – 10 м.), ені – 6,5 м (жоғарғы жағы – 5,5 м) болды. Қорғанда бақылау мұнаралары мен күзет бекіністері орналасты.

Ұлы Қытай қорғаны

Қытайда Цинь әулеті билігі құлап, Хань әулеті билігі орнаған тұста ғұндарды Модэ шаньюй (б.з.б. 209 – б.з.б. 176 жж.) басқарды. Ол ғұндардың қуатты мемлекетін орнатты. Б.з.б. 209 жылы ғұндарға оңтүстіктегі көршілері дунхулар бағынды. Сол тұста ғұндар ханьдықтармен тең дәрежеде байланыс жасады. Модэ туралы қытай жазбаларында тарихи мәліметтер сақталып қалған. Модэ айтқан «**Жер – мемлекеттің негізі**» деген қанатты сөздер жазба деректерде сақталып қалған.

Ғұндар осындай болған

Б.з. б. 206 ж. ғұндардың билеушісі Модэ шаньюй (б.з.б. 228-174 жж.) үйсіндерге шабуыл жасады. Халқы 1,5 млн адам болды. Б.з.б. 55 ж. ғұн одағы 2-ге бөлінді. Б.з.б. 47 ж. солтүстік ғұндар Тянь-Шаньнан өтіп, қаңлылармен көрші болды. Чжи-чжи шаньюй үйсіндерге қарсы қаңлылармен одақтасты. Ол б.з.б. 37-36 жж. Талас өзені бойынан қала салдыртты. Б.з.б. II ғасыр – б.з. IV ғасырында ғұндар шығыстан батысқа жылжыды.

Ғұндар жолындағы тайпаларды бағындыра отырып, IV ғасырдың 70-жылдары Оңтүстік- Шығыс Еуропа жеріне келіп кіреді. **Ғұндар халықтардың ұлы қоныс аударуына түрткі болды.** Ғұндар Баламер патшаның тұсында Еуропаны жаулауды бастады, бұл үрдіс V ғасырда өмір сүрген Аттилань кезінде де жалғасты.

Түркі халықтары Еділ деп атаған Аттила (400 – 453(459) жж.) таққа 434 жылы отырып, немере ағасымен бірге 10 жылдай басқарады, ал 445-453 жж. жеке билік құрды. 451 жылы Аттила бастаған қол Каталаун шайқасында жеңіске жетті. V ғ. ортасында Аттила әскері Рим империясын құлатты. Аттилань әлем әдебиетінде, драматургиясында, музыкалық шығармаларында, бейнелеу мен мүсін өнеріндегі бейнесі оның адамзат тарихы мен мәдениетінде үлкен орын алатынын көрсетеді.

Золотые украшения гуннов.
Найдены в Актасе

Ювелирные изделия эпохи
гуннов. III – V вв.

Серебряное кольцо. Найдено в кургане Лебедевка в окрестностях Уральска. Эпоха гуннов

Ғұндардың полихромды өнері

Дәріс №7. Тақырыбы: Қазақстан аумағындағы ерте орта ғасырлардағы мемлекеттер (VI - IX ғғ.).

Қаралатын мәселелер:

- 1) Түрік қағанатының құрылуы мен дамуы;
- 2) Батыс және Шығыс Түрік, Түргеш қағанаттары;
- 3) Қарлұқ қағанаты;
- 4) Оғыз мемлекеті;
- 5) Кимек қағанаты;
- 6) VI – IX ғғ. мемлекеттердің басқару, қаржы және заң жүйесі, мәдениеті пен өнері

Әдебиеттер:

Қазақстан тарихы. I том. – Алматы, 1996. – 296-389-бб.;

Қазіргі Қазақстан тарихы. – Астана, 2010. – 37-41-бб.;

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Астана, 2009. – 30-4; 99-121-бб.;

Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы, 2002. – 68 б.;

Берденова К.А., Коробков В.С., Ташенов Б.Т. Экономическая история Казахстана. – Алматы, 2000. – 256 с.

1) Түрік қағанатының құрылуы мен дамуы (551- 603 жж.). «Түрік» этнонимі алғаш рет қытай жылнамаларында 542 ж. айтылады. Қытайлар түріктерді ғұндардың ұрпағы деп санаған. «Түрік» (қытайша - ту-кюе) сөзі алғаш тар мағынасында ашина мен ашидэ деген екі Ақсүйектер руын білдірді. Түрік қағандары – ашина, ал олардың қалыңдықтары ашидэ руынан болатын.

Бірте-бірте «түріктер» деп оларға бағынған тайпалар да атала бастады. «Түрік елі» (түрік будын) деген атау көне түркі жазба ескерткіштерінде көшпелі держава атауын білдірген. «Күлтегін» жырында:

«Биікте көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласы үстіне ата-тегім – Бумын қаған, Істемі қаған отырған, – делінеді.

*Күлтегін
ескерткіші*

551 ж. Бумын қаған бастаған түріктер жуан-жуандарды жеңіп, Түрік қағанатының негізін салды. Сол үшін ол «Елхан» деген атаққа ие болды.

Түрік қағанатының территориясы 552-560 жж. (Істемі, Қара Еске, Таспар, Мұқан және т.б. қағандар тұсында) Солтүстік Қытайдан Қара теңізге дейінгі ұлан- байтақ жерді алып жатты. Оның негізін Алтай мен Орталық Азияның түрік тілдес тайпалары құрады.

Тоныкөк ескерткіші

Білге қаған ескерткіші

Түрік каганатын Бумын қағанан кейін басқарған Қара Еске (552-553 жж.) және Мұқан қаған (553-572 жж.) тұсында түріктер жужандарды біржола жеңіп, мемлекеттің қуаты арта түседі. Түріктер бірте-бірте қырғыздарды, чиктерді, кидан, отыз оғыз тайпаларын бағындырды. Мұқан қағанның кезінде Ұлы Түрік

қағанатына шығыстан батысқа қарай Ляодунь түбегінен Оралға, оңтүстіктен солтүстікке қарай Қытайдан Байкалға, Саян-Алтай тауларына дейінгі байтақ жер енді.

Алтай түріктерінің батысқа жорығын Бумын қағанның інісі **Істемі (Естемі, Истемі, Ши-де-ми, Сильзабул, Синжибу, Дизабул)** басқарды. Ол 555 ж. эфталиттерге қарсы күресте Иран билеушісі Хұсрау I Ануширванмен (531-579 жж. ел билген) одақ құрды. Оған қызын ұзатып, екі ел арасындағы қарым-қатынасты нығайта түсті. Сасанидтік Иран эфталиттерге ұзақ уақыт күміспен салық төлеп тұрды. Эфталиттердің қуатты мемлекеті Каспий теңізінен Солтүстік Үндістанға және Шығыс Түркістанға дейінгі жерді алып жатты. **Эфталиттердің патшасы Гатифар түрік-иран байланысының күшеюіне барынша кедергі жасап бақты.** Алайда Істемі қаған 563-567 жж. эфталиттерді талқандады. Иран мен Түрік қағанаты арасында келісім орнап, бұл келісім бойынша Әмударияның батысындағы елдер Істеміге салық төлеп тұруға тиіс болды. **Істеміні Батыс Түрік қағанатының негізін салушы деп те атайды.**

Түрік-Византия елшілігі. Византия елшісі Земархтың Түрік еліне сапары. Ұлы жібек жолы бойындағы жерлерді көбірек иеленуді көздеген Иран соғды көпестерін Византияға өз жері арқылы өткізбей тастады. Одақтастар арасында араздық туды. Істемі қаған 568 ж. Маниах бастаған өз елшілігін Византияға (Ұрымға) аттандырды. Елшілік Каспий теңізінің солтүстігімен жүріп, Кавказ арқылы Константинопольге келеді. Византия императоры Юстиниан II түрік елшілігін өте жылы қабылдап, олардың сауда туралы және Иранға қарсы соғыс шартына қолдау көрсететінін білдірді. Юстиан II Түрік қағанаты елшілігі өкілдерімен бірге Земарх бастаған өз елшілігін қоса жіберді. **Византия тарихшысы Менандр түркілерге византиялықтар 568-576 жж. 7 рет елшілік жіберді дейді. 571 ж. Істемі Иран шаһымен өзара бейбіт келісімге келіп, екі елдің шекарасы Әмудария болып белгіленді.**

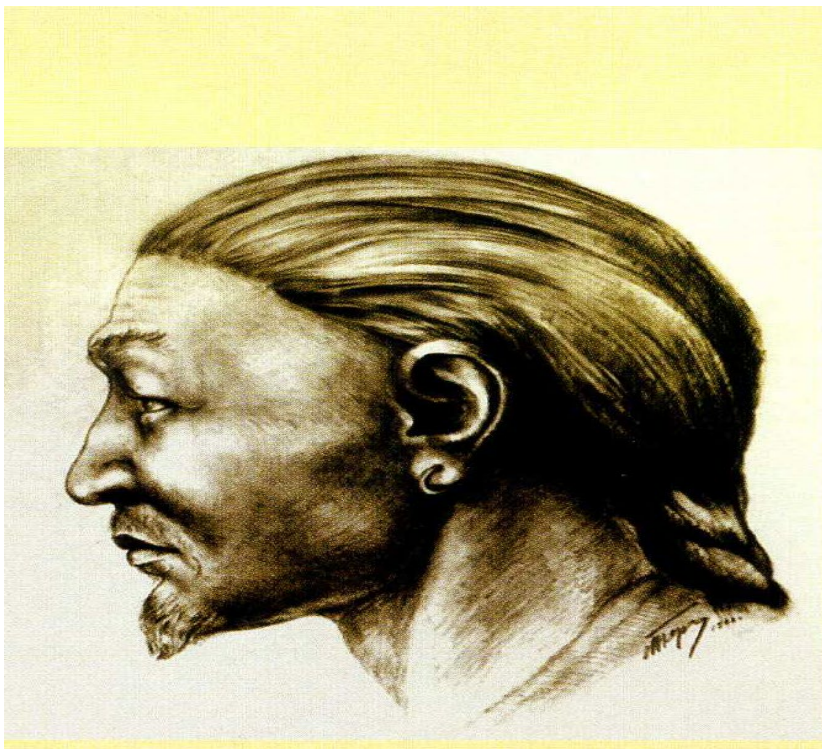
Соғдылықтар

Хұсрау шах жыл сайын түріктерге 40 мың алтын теңге төлеп тұруға міндеттенді. Мұндай жағдай Византия билеушілеріне ұнамады. Түрік-Византия байланысы нашарлап кетті.

576 жылы іскер де беделді Істемі қаған қайтыс болды. 581 жылы жоғарғы билеуші Таспар қаған (572-581жж. басқарды) да қайтыс болды. Ел ішінде таққа талас басталып кетті. Мемлекет әлсіреп кетті. Суй әулеті басқарған Қытай (581- 618) салық төлеуден бас тартты. 588 ж. Иран Герат түбінде батыс түріктердің әскерін талқандады. 590 ж. Византия олардан Боспорды тартып алды. Түрік қағанатының негізін салған екі ағайынды Бумын мен Істемі құрды, сондықтан олар пайда болған кезінен бастап, екі тәуелсіз империяға бөлінді. Ішкі-сыртқы қайшылықтардан Түрік қағанаты 603 жылы ресми түрде екі дербес қағанатқа - Шығыс және Батыс қағанаттарына бөлініп кетті.

***Шығыс Түрік қағанатының атақты қолбасшысы
Күлтегіннің мүсіні (VIII ғасыр).***

Көне түріктің М.М.Герасимов жасаған бейнесі

Түрік қағанатының басқару орталығы Орхон өзенінің бойына орналасты. Мемлекет негізінен ру-тайпа жіктері бойынша оң қанат және сол қанат болып екіге бөлініп басқарылды. Тайпа басқарушысын «шад» д.а. Ябғу және елтебер де мемлекеттегі жоғары лауазымдар болатын. Қаған жоғары билеуші әрі әскер басы болды, мемлекеттің ішкі-сыртқы істерінің бәріне басшылық жасады, ру басшыларын тағайындады. Сот қызметтерін бұрықтар мен тархандар атқарды. **Түрік қағанатының заң жүйесі болды.** Қытай деректерінде оның 7 бабы көрсетіледі. Қағанаттағы ақсүйектер тобын бектер құрады. Тайпа басшылары осы ақсүйектерден тағайындалды.

2) Батыс және Шығыс Түрік, Түргеш қағанаттары.

Батыс түрік қағанаты (603-704 жж.) «Он оқ бұдун» - он тайпа ел деп аталды. Оны бес тайпа дулу, бес тайпа нушеби құрады. Территориясы Шығыс Түркістанның егіншілік аудандарын, Орта Азия, Арал маңының далалы жерін, Жайықтың төменгі бойын, Солтүстік Кавказды қамтыды. **Астанасы - Суяб қаласы (қазіргі Токмақ қаласының маңы) болды.** Қағанат Шегу (610-618 жж.) және Тон жабғу (618-630 жж) қағандар кезінде барынша көркейді.

Тон жабғу қағанның ордасында VII ғасырда Қытай саяхатшысы Сюань-Цзан болды. Ол Қытайдан Үндістанға сапары барысында Шу-Талас өңірінен өтеді. Сюань-Цзан түрік дәуіріндегі қалаларды, соның ішінде Шу өзені бойындағы Суяб қаласын, Талас өңіріндегі Мыңбұлақты көреді. Ол соғдылықтардың сауда-саттықпен айналысатынын жазады.

656 жылы Батыс Түрік қағанаты Тан империясының вассалы болады. Елді «куыршақ қағандар» басқарады. Батыс түрік қағанатындағы саяси билік ішкі-сыртқы қайшылықтардың әсерінен 704 жылы түргештердің қолына өтеді.

Шығыс Түрік қағанаты (582 – 742) территориясының негізін қазіргі Моңғолия жері құрады. 630 жылы Шығыс Түрік қағанатын Тан империясының әскерлері жаулап алады. 682 жылы Білге Құтылық бастаған түріктер қазіргі Моңғолия және Оңтүстік Сібір жерінде өз биліктерін қайта орнатады. VII ғасырдың аяғы VIII ғасырдың басында Қапаған қаған, Білге қаған, Базе қаған және Тоныкөк пен Күлтегін секілді қолбасшылардың тұсында түріктер белсенді түрде жаулаушылық саясат жүргізеді. **Тарихта бұл мемлекет екінші Түрік қағанаты (682-742) деп те аталады.** Олар 688 жылы ұйғырларды, 711 жылы қырғыздарды және т.б. талқандайды. 618-Алайда 742 жылы ұйғырлардан жеңіліс тауып, өмір сүруін тоқтатады. **Шығыс Түрік қағанаты тұсында атақты «Күлтегін, «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары дүниеге келді.**

Түргеш қағанаты (704-756 жж.). 704 жылы Үшелік Баға тархан Құлан каласында батыс түріктердің соңғы қағаны Ашина Синдиді өлтіріп, таққа отырады. Сөйтіп, Түргеш мемлекетінің негізін Үшелік қаған (699-706 жж.) қалады. **Астанасы Шу бойындағы Суяб қаласы, екінші ордасы Іле бойындағы Күнгіт қаласы болды.** Түргештер қара және сары түргештер болып бөлінді. Үшелік қаған елді 20 әкімшілік аймаққа бөліп басқарды, әр аймақ 7 мың әскер шығара алатын. Түргештердің төрт тарапынан Тан империясы, Шығыс Түрік қағанаты, Тобандар және Араб халифаты секілді қуатты елдер қауіп төндіріп тұрды. VIII ғ. басында арабтар Орта Азия жерінде жаулаушылық соғыстарын өрістетті. 706 ж. араб қолбасшысы Кутейба ибн Муслим Балхты басып алып, Бұхара түбіндегі Пайкендке қарай жылжығанда, Үшелік бастаған түргештер соғдылықтарға жәрдемге келіп, нәтижесінде түргеш-соғды біріккен күші арабтарға ойсырата соққы береді. Үшелік Қытаймен жақсы қарым-қатынас орнатты, бірақ Шығыс Түрік қағанатымен жер үшін және саяси үстемдік үшін талас-тартысқа түсіп, жиі қақтығысып қалатын. **Үшеліктің мұрагері Сақал (Согә) қағанның (706-711 жж.) тұсында Қытаймен ара қатынас нашарлады.** Ел ішінде бірлік болмады. Сақалдың інісі Чжен ағасына қарсы көтеріліске шығып, Шығыс Түрік қағанатының билеушісі Қапағанды көмекке шақырды. **Шығыс түріктер 711 жылы Болучу өзені бойында түргештерді ойсырата жеңеді.** Қағанат Сұлу қағанның билігі кезінде (715-738 жж.) барынша күшейді. Әскери- әкімшілік билік қара түргештердің қолына өтіп, ел ордасы Таласқа көшірілді. **Сұлу қаған билікті дипломат және көреген әскер басы ретінде танылды.** Ол шығыстан келер қауіпті құда-жекжаттық жолмен сейіліп, бар күшін батысқа, арабтарға қарсы жұмсады. Оның тұсында түргеш-соғды біріккен күші арабтарға талай рет соққы берді. 724 жылы арабтарға қарсы жорықты сұлудың өзі басқарды. **Сұлу қағанды батыл әрекеттері және қайтпас, қайсар мінезі үшін арабтар «Абу музахим», яғни Сүзеген деп атады.** 726-729 жж. түргештер соғыс даласында арабтармен бірнеше мәрте жолықты. 737 ж. Хорасандағы араб наместнигі Асад Абдаллах көп қолмен түргештерге қатты соққы берді. Сұлу қаған қолға түсе жаздап, зорға құтылады. **Арабтармен болған ұзаққа созылған соғыс (717-738 жж.) түргештердің экономикалық ахуалын нашарлатып жіберді. Қазына ортайып, ел ішінде наразылық күшейді.** Сұлу қаған суық тиіп, сал болып қалады. Ол 738 ж. өзінің

қолбасшысы Бага Тарханның қолынан қаза табады. Билік үшін қара түргештер мен сары түргештер арасында 20 жылға созылған күрес басталып кетіп, ел арасында берекесіздік орын алды. Жетісу жеріне 746 ж. қарлұқтар Алтай мен Тарбағатай жақтан қаптай бастады. 748 ж. қытайлар Суябты басып алады. Түргештер жері үшін арабтар мен қытайлықтар арасында 5 күнге созылған шайқас – **Атлах шайқасы 751 ж. өтті.** Қарлұқтар арабтар жағына шығып, Қытай әскері жеңіліс табады. Тарихта «Талас шайқасы» деген атпен белгілі болған Атлах маңындағы шайқас Орталық Азия елдері тарихында елеулі із қалдырды. Ол Тан империясының енді ортаазиялық істерге араласуын тоқтатты, арабтар Талас өңіріне көп тоқтамай, Шашқа қарай шегінді. Шайқас нәтижесі қарлұқтардың беделін өсіре түсті. 756 (766) жылы қағанаттағы билік қарлұқтарға өтті.

3)Қарлұқ қағанаты (756 (766)-940 жж.). Қарлұқтар туралы алғашқы деректер VII ғасырда кездеседі. Олар бұл тұста «гэлолу» деген атпен мәлім болған. X-XII ғасырлардағы мұсылман авторлары еңбектерінде «харлух», «халлух»түрінде кездеседі. Қарлұқтардың «үш қарлұқ» тайпалық бірлестігі **бұлақ, жігіл (шігіл) және таишық** тайпаларынан құралды. Олар негізінен Алтай тауларынан Балқаш көліне дейінгі жерді қоныс етті.

Қарлұқ тайпалары Түрік, Шығыс Түрік және Ұйғыр (744-840) қағанаттарының саяси өмірінде белсенді рөл атқарады.

Саяси үстемдікке ұмтылған қарлұқтар түрік қағанаттарына қарсы бірнеше рет қарсы жорықтарын ұйымдастырып отырды. **742 жылы үш тайпаның – қарлұқ, ұйғыр және басмылдардың одағы құрылады.** Алайда одақтастар арасындағы алауыздық кесірінен 744 жылы басмылдар талқандалады, 745 жылы қарлұқтар мен түргештердің біріккен күші ұйғырлардан жеңіліс табады. Ұйғырлардың қысымына шыдамаған қарлұқтар 746 жылы Жетісуға қоныстана бастайды.

751 жылы Атлах шайқасына тұсында қарлұқтар қытайлықтарға қарсы бас көтереді. Қытайлықтар жеңіліп, Жетісуда бірте-бірте қарлұқтар үстемдік ете бастайды.

840 жылы қырғыздардың Ұйғыр қағанатын құлатуы себепті қарлұқтар күшейіп, осы жылы Білге Күл Қадырхан өзін қарлұқтардың қағанымын деп жариялайды. **888 жылы саманилік билеуші Исмаил ферғаналықтарды қиратып, Таразға дейін жетті.** Ибн ХаукалТараз мұсылман әлемінің көшпенді қарлұқтармен шекарасына айналғанын көрсетеді.

Қарлұқтардың мемлекеттік құрылысы үлестік тайпалық жүйе болуымен ерекшеленеді. Қарлұқтардың жабғуының билігі сөз жүзінде ғана болды. Жігіл, Тухси және Яғма сияқты ірі тайпаларды басқарып отырған үлестік билеушілер өздерінің жартылай дербес және іс жүзінде тәуелсіз иеліктерін нығайтуға ұмтылды.

Қарлұқ қағанатының үлестік тайпалық одағы, бір орталықты мойындамай, билік жолындағы күрестің күшеюіне себепші болды. X ғасырдың алғашқы жартысында қарлұқ бірлестігі бытыраңқылық орын алды. 940 жылы қарлұқтардың билігі қарахандықтарға өтеді.

5) Оғыз мемлекеті (IX-XI ғғ.). IX – X ғасырларда Қазақстанның оңтүстік және батыс аймағында бірте-бірте оғыз этносы қалыптасады. Махмұд Қашқари оғыздар 24 тайпадан, кейінірек 22 тайпадан құралған деп көрсетеді. Олар өз кезегінде бұзықтар мен ұшықтар болып екіге бөлінді. Билеушілер бұзықтардан шықты.

Оғыздардың мемлекеті туралы алғашқы мәліметтер IX-X ғасырлардағы араб тіліндегі тарихи-әдеби шығармаларда айтылады. Оғыздардың көршілес тайпалармен соғысын көрсеткен Әл-Якубидің (IX ғ.) мәліметі оғыздар туралы алғашқы хабарлар қатарына жатады. Жазбаша деректер IX ғ. аяғы – X ғ. басында оғыздардың қалыптасқан мемлекеті болғанын көрсетеді. Ибн әл-Фақих (X ғ.) оғыздардың түрік тайпалары арасында көбірек құрметтелетінін баяндайды. Дегенмен, оғыздарда тұтас, орталықтанған мемлекет болған жоқ. Әл-Идриси (XII ғ.) оғыздарда бірнеше патшалар болды деп көрсетеді. Оғыз мемлекетінің астанасы X ғасырда Жаңакент (Янгигент) немесе Жаңа Гузия болды. Жаңакент керуен жолының үстінде орналасты.

Оғыздарды XI ғасырдың ортасында қыпшақтар талқандады. Бір кездері арабтар «Оғыз даласы» (Мафазат әл-ғұз) деп атаған территория енді қыпшақ даласының құрамына кіріп кетті.

Қыпшақтардың қысымына шыдамаған олардың селжұқтар бастаған тобы Алдыңғы Азия елдерін жаулап алды. Батысқа кеткен бөлігі оңтүстік орыс далаларына қоныстанып, сондағы халыққа сіңіп кетті. Арал, Сырдария алқабын және Солтүстік Каспий маңын қоныс еткен оғыздар қазақ, түрікмен, өзбек, қарақалпақ халықтарының қалыптасуында өзіндік із қалдырды. Кавказ бен Кіші Азия өңіріне кеткен оғыздардың оңтүстік тобы ғағауыз, әзірбайжан, түрік халықтарының этногенездік үрдісінде өзіндік орын алды.

Оғыздар дәуірінен қалған құнды жәдігерлер қатарында «Қорқыт ата кітабын», «Оғызнаме» шығармаларын атауға болады.

5) Кимек қағанаты (IX ғасырдың соңы – XI ғасырдың басы).

Мемлекеттің орталығы Ертіс өзенінің орта бойында орналасты. Кимектердің ордасы Имекия (немесе Кимекия) қаласында болды. Әл-Идриси кимектердің 16 қаласы болғанын көрсетеді.

Этникалық тайпалық құрамы жөнінде Гардизи еңбегінде мәліметтер бар. Ол кимектердің этникалық құрамына жеті тайпа: әймур, имек, татар, байандүр, қыпшақ, ланиказ, ажлар кіреді деген мәлімет береді.

X ғасырдың аяғы мен XI ғасырдың басында Кимек мемлекеті ыдырап, саяси билік қыпшақтарға өтті.

Кимек қағанатынан атақты Қимақи Жанах ибн Хақан сияқты оқымыстылар шыққан. Әл-Идриси оның туындысын атап, үзінділер келтіреді.

6) VI – IX ғғ. мемлекеттердің басқару, қаржы және заң жүйесі, мәдениеті пен өнері. Түріктерде билік үш сатылы басқышпен басқарылды. Жоғарғы басқышта қаған және оның жақын көмекшілері мен туыстары отырды. Ортаңғы басқышты қағанның бұйрығын орындайтындар – тархандар, бұйрықтар мен түтіктер орналасты. Ең төменгі басқышта бектер мен ру мен

тайпаның ақсақалдары отырды. Тақ мұрагерлері тегін деп аталған. Мысалы, Күл-тегін, Алып-тегін және т.б.

Жабғу мен шадтар көбіне қағанның ұлдарынан қойылатын және олар оң және сол қанатты әскерді басқаратын. Бұйрықтар сот ісін қарады. Тархандар мен түтіктер қағанның руынан болмаса да салық жинаумен айналысты. Елтеберлер мен еркіндер ірі тайпалардың қолбасшылары болды.

Сауда мен ақша айналысы қалалардың дамуына барынша септігін тигізді. Қалаларда қала мен дала тұрғындарының, қала мен оның төңірегіндегілердің арасында, сондай-ақ мемлекеттер арасында тауар алмасу қарқынды жүрді. Оған халықаралық керуен жолдарының қызметі де өз әсерін тигізбей қоймады. VI-XII ғасырда Қазақстан территориясындағы қалалар мен қоныстардың сауда-саттық және қолөнер кәсібінің орталықтары, әрі қырдағы ел мен отырықшы аймақты өзара байланыстырған маңызды экономикалық буын ретінде үлкен рөл атқарған. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірі егіншілік пен мал шаруашылығының, дала мен қаланың өзара әсері тоғысқан аймақ болуымен ерекшеленеді. Көшпенділер мен егіншілер арасындағы саяси-экономикалық, мәдени-этникалық тығыз байланыс бұл өңірде біртұтас экономикалық жүйенің қалыптасуына алып келеді.

Алайда кейде малшылар егіншілікпен айналысып, отырықшы өмір салтын ұстанса, егіншілер де мал бағуға бейімделіп, көшпелілікке өтіп отырған. Көшпелі малшылармен бірге малшылардың жартылай көшпелі, жартылай отырықшы топтары болды. Егіншілер мен қала тұрғындары ықпалымен көшпелілер отырықшылыққа, қала өміріне өтіп отырды.

VI - IX

қала мәдениеті Оңтүстік Батыс Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда дамыды. Бұл кезеңде көшіп қону аумағы шектеліп, белгілі көшу жолдары қалыптасады, тұрақты қыстаулар мен жайлаулар егістік жерлер пайда болды. Мемлекеттік басқару ақпараты құрылып, ортақ тіл мен жазу қалыптасады, елшілік дәстүр дамиды, сауда- саттық байланыстар нығаяды. Мұндай жағдай қалалардың саяси - әкімшілік, мәдени – экономикалық маңызын арттырып, олардың қатарының көбейе түсуіне септігін тигізді.

VI - IX ғғ. қалаларды көлеміне қарай үш топқа бөліп қарауға болады:

1) **астаналық және ірі қалалар:** Тараз, Суяб, Невакет және Нүзкет т.б

2) **Орташа қалалар:** Текабкет, Меркі, Аспара, Сус, Жол-Сокулук Жуван, Сарығ және т.б

3) **Шағын қалалар:** Құлан, Кірміреу және т.б

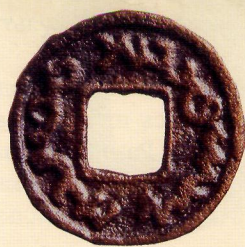
Қалалар қатарының көбеюі IX – XII ғғ. айқын байқалды. Оңтүстік Қазақстанда Испиджаб басты қала ретінде танылса, Шу аңғарларында Баласағұн жетекші орынға шығып, астана рөлін атқарды. Ол X – XII ғғ. хан ордасы ретінде қалыптасты. Талас өзені аңғарында Жікіл, Балү, Шелже, Текабкет, Көл, Кенжак қалалары орналасты. Іле өзені аңғарында Талкиз, Лабон, Қоялы, Екіөгіз, Ілебалық қалалары болды.

Сыр

өзені мен оның тармақтары аңғарында Испиджабтан өзге Сүткент, Фараб, Сауран, Сығанақ, Жанкент, Аспас, Баршынкент, Иассы, Кедер және т.б. қалалар санының артуы, олардың аумағының кеңеюі, қала халқының көбеюі, қолөнер мен сауданың дами түсуіне игі әсерін тигізді. Қала халқының

өсуі ауыл шаруашылығы өніміне деген сұранысты күшейтті. Бұл кезегінде суару жүйесінің дамуына, егістік алқаптарын пайдаланудың барған сайын жетілдіруін талап етті.

Аймақаралық және халықаралық сауда ісінде Қытай, Соғды, Ферғана, Бұхара теңгелері айналымда болды. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда да теңгелер соғылды. Түргештердің теңгелері ортасында шаршы тесігі бар дөңгелек етіп жасалынды. Олардың диаметрі 12-28 миллиметр аралығын құрайды. Қазақстан жерінен шетелдік теңгелер де көптеп табылуда.

*Бронзовая монета правителей
тюрок-Тухусов. Навакет VIII в.*

*Бронзовая монета Тюргешей
(тюркские племена). VIII в.*

*Серебряная монета Бухархудатов
(правителей Бухары). IX—X вв.*

*Медный фельс Саманидов
(Правителей Бухары). X в.*

VIII – X ғасырларға жататын ортағасырлық теңгелер

Дирхем хана Тохтамыша (аверс и реверс). Сарай ал-Джадид. 1380–1381 гг.

Денга великого князя Рязанского Олега Ивановича (аверс и реверс). 1380-е гг.

Денга великого князя Тверского Бориса Александровича (аверс и реверс). 1425–1461 гг.

Ұлы жібек жолы бойымен таралған теңгелер

Ұлы Жібек жолы – бұл Батыс пен Шығысты жалғастырған халықаралық керуен жолы. Ұлы Жібек жолы Еуразия құрлығындағы сауда, керуен жолдарының жалпы атауы, б.з.б. II – XVI ғасырға дейін Орта Азия арқылы Қытайды алдыңғы Азиямен байланыстырды. **Чжан Цяньның** жасаған саяхаты нәтижесінде б.з.б. II ғасырда ашылды. Ұлы Жібек жолы Сианьнан Ланчжоу арқылы Дунхуанға апарады, сол жерден жол екі торапқа бөлінеді, **Солтүстік жол** Турфан, Қашқар, Самарқан, Мервті, Ферғана, алабын, ал **Оңтүстік жол** Хотан, Жаркент, Балх және Мервті басып өтіп, Памирдің тау жолдары арқылы Үндістанға, сондай-ақ Таяу Шығысқа апарды. Мервте Оңтүстік және Солтүстік жолдар қосылып, одан әрі батыстағы Ұлы Жібек жолы Ниса, Чекатомпил, Экбатана, Бағдад арқылы жерорта теңізінің шығыс жағасындағы порттарға, Тир мен Атиохияға дейін созылып жатты. **Экспорт үшін арнаулы дайындалған және Батыста жоғары бағаланатын Қытай жібегі** негізгі сауда – тауарлары болды. Ұлы Жібек жолы арқылы сауда, дипломатиялық байланыс мейлінше дамыды.

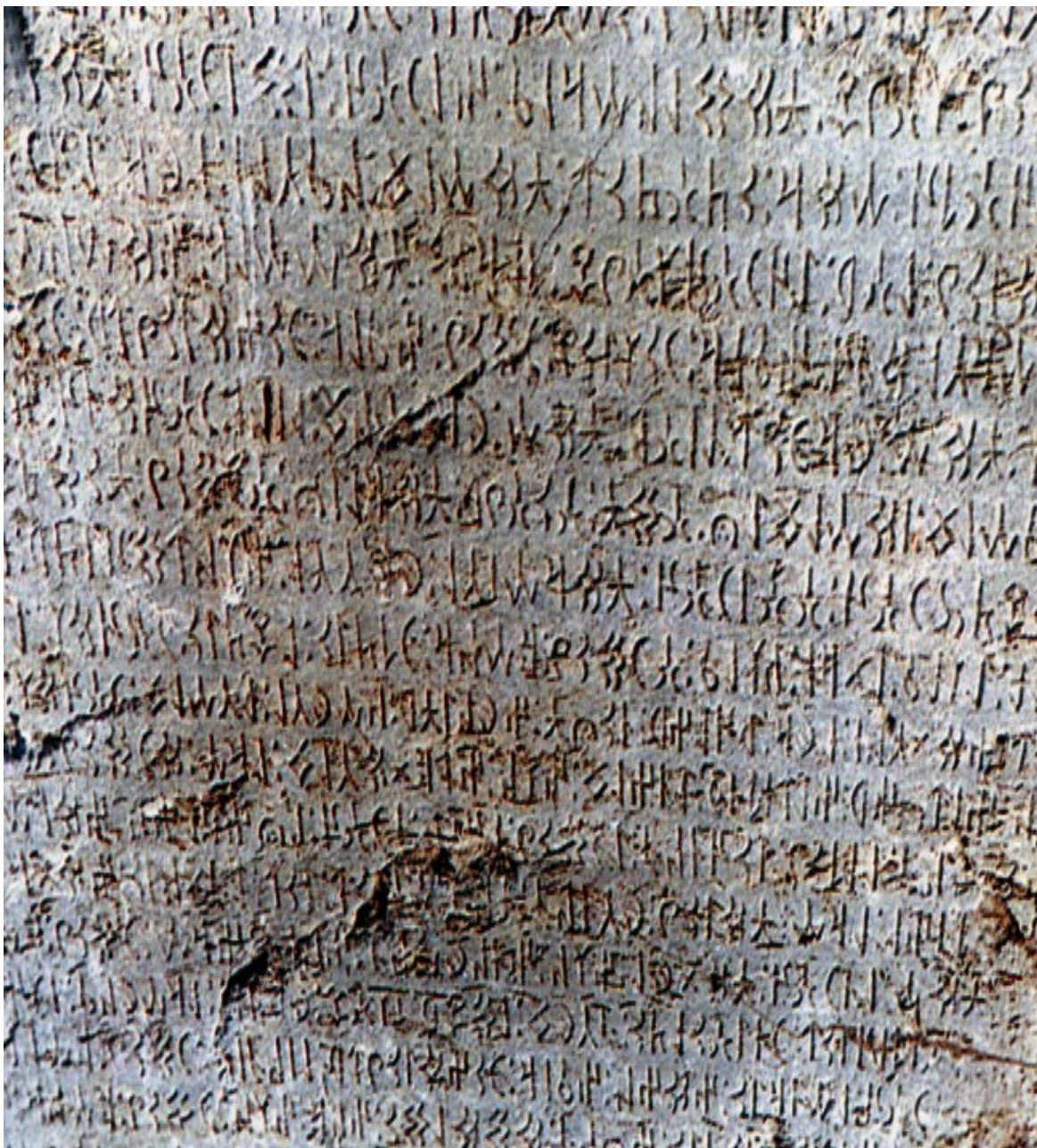
III – VI ғғ. Қытайдан батысқа Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін жол жандана түседі. **VI – VIII ғғ. Ұлы Жібек жолының негізгі бағыттары:** Сирия – Иран, Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан – Талас аңғары - Шу аңғары – Ыстықкөл ойпаты – Шығыс Түркістан болды.

Ұлы Жібек жолы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда қалалық мәдениеттің дамуына үлкен әсерін тигізді. Жетісуда жаңа қалалар бой көтерді. Оңтүстік Қазақстанда Жібек жолы бойындағы қалалар және сол қалалармен сауда байланыстары болған қоныстар да тез өсіп, дамыды. **XV ғасырдан теңіз байланыстарының дамуына байланысты Ұлы Жібек жолы маңызын жоя бастады.** Алдыңғы Азия мен Орталық Азия және мәдени байланысты дамытуда Ұлы Жібек жолының рөлі зор болды. **Ұлы Жібек жолының ұзындығы 7 мың км асты.**

Керуен жолы бойындағы түйелер

Түрік тілдері тарихындағы ең алғашқы жазу – сыртқы нұсқасына қарай «руникалық» немесе табылған жеріне қарай «Орхон – Енисей жазуы» деп аталған жазу. Бұдан өзге көне түрік тайпалары: соғды, ұйғыр, манихей, брахми, эстрангело, тохар жазуларын да білген. Руна әліпбиіндегі, аймақтық және хронологиялық нұсқаларын есепке алғанда 40 – тан астам таңба бар. Оқылуы оңнан - солға қарай.

Көне түріктердің жазуы. Руна жазуы

Руна жазуының таралу аймағы деп осы жазу үлгісі бар ескерткіштердің мәлім болған жерлерін айтамыз. Мұндай аймақтар – Сібірдегі Енисей, Лена өзендері аңғарлары, Монғолиядағы Орхон, Онгин, Селенга өзендерінің алқабы, Орта Азия мен Қазақстандағы Талас пен Сыр бойы, Ертіс пен Іле қойнауы.

Атақты «Күлтегін» (732 ж.), «Білге қаған» (735 ж.) және «Тоныкөк» (716 ж.) жылдары тасқа қашалып жазылған руникалық ескерткіштер ішіндегі ең көлемдісі әрі көне түріктердің өздері туралы өздері жазған аса құнды бірегей жәдігерліктер болып табылады. Сыртқы пішіні пирамида секілді Күлтегін ескерткішінің негізгі бетінде 40 жол жазу бар, ол ескерткіштің сол жақ бетіндегі 13 жол жазудың жалғасы болып есептеледі. Түркологиялық әдебиеттерде ескерткіштегі 40 жол жазу үлкен жазу деп, ал 13 жол жазу – кіші жазу деп аталады. Кіші жазу үлкен жазудың кіріспесі іспетті. Күлтегін жырында түрік халқының ата – бабалары туралы, елге ерен істерімен белгілі болған Елтеріс, Қапаған. Білге қағандар және қолбасшы Күлтегін жайлы, түріктердің жорықтары туралы айтылады. Жыр авторы – Йолығ тегін. Ол жырдың басты идеясы етіп халық бірлігін алған. Ел бірлігі арқасында бастыларды еңкейтіп, тізелілерді бүктіргендіктерін жазған. Бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге боларлық бұл тарихи жәдігерлік, өкінішке орай 1961 жылы үстіне жай түсіп, күл-талқан болған. Бұл күндері Күлтегін ескерткіштерінің тек орны ғана сақталған.

Білге қағанға қойылған тас ескерткіштердің ұзындығы 3м 45см., ені 1м 74 см және қалыңдығы 72 см. Сырт бейнесі көркемдік нақышы жағынан да, мазмұны жағынан да Білге қаған және Күлтегін ескерткіштері бір – бірімен ұқсас, текст мазмұны бір – бірін қайталайды. Тоныкөк ескерткіші екі бағана тасқа бөлініп жазылған. Біреуінің биіктігі 1м 60 см мұнда жырдың жалғасы, яғни 37 – 62 жолдар орналасқан.

Жыр авторы Тоныкөктің өзі деген болжам бар. Бұл жырда түрік халқының табғаштарға бағынышты болып қалуы, кейін бас біріктіріп жауға қарсы тұруы, сол кезде қаған сайлауда, жауды женуде Тоныкөктің ақыл – кеңесі, ерлік істері зор болғандығы баяндалады. Мұнда да ел бірлігі, сол елдің басын қосып, ынтымаққа жеткізуде ақылгөй Тоныкөк секілді қариялардың, ел басшыларының үлкен рөл атқарғандығы дәріптеледі.

Руна жазуының әліпбиінің сырын 1893 ж. дат. ғалымы Копенгаген университеттің профессоры Вильгельм Томсен (1842 - 1927) ашқан еді. Осы В.Томсон құпиясын ашқан әліпбиді пайдалана отырып, В.В.Радлов (1837 - 1918) Орхон ескерткіштері мазмұнын 1894 жылы орыс тілінде жариялайды, ал Томсеннің өзі жасаған аударма неміс тілінде 1895 жылы жарыққа шығады. Содан бері көне түрік руна ескерткіштерін әр қырынан зерттеу жұмысы үздіксіз жүргізіліп келеді.

Орхон жырлары ежелгі түрік тайпаларында ортақ әдеби дәстүрдің болғандығын байқатады. Бұл жырларды қазақ эпосы үлгілерімен, қазақ жыраулары шығармаларымен өзара салыстыра зерттеу нәтижесінде әдебиеттанушы ғалымдарымыз көне түріктердің ақындық, шешендік, даналық, көркем ойлай алушылық өнері ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға үздіксіз жалғасады деген тұжырым жасап отыр.

Латинча уқилиши	Милодгача 2-асрдаги Нисо текстидан олинган	Бухоро суғд ёзуви	Мунчок тепадан топилган ёзувдан	Милодий 4-асрдаги суғд хужжат- ларида	Милодий 7-9- асрлардаги суғд ёзуви
,	»	« « «	»	» »	» »
B	» »	» »	»	»	»
C				» »	»
H	»				
W	,	/	»	» »	»
Z	,	/	»	/	» »
X (H)	»	» » »	»	» »	
J	» »	»	»	» »	» »
K	»	» »	»	»	»
D (L)	» »	»	»	» »	»
M	»	» »	» »	»	»
N	» »	/	»	/	» »
S		» »	»	» »	»
P	»	» » »	»	»	»
Č (S)				» »	»
R	»	»	»	»	»
Š	»	»		»	»
T	» »	»	» »	» »	» »
h	.		»	»	»

Соғды жазуы

Тәңіршілдік – монотеистік сипаттағы діни жүйе. Ол бір құдайды мойындайды және орталықтанған қаған билігінің, түрік империясының кейіннен қағанаттардың идеологиясы ретінде қызмет еткен.

Тәңірге табынудың идеялық негізі – табиғат заттары мен құбылыстарын жанды деп қарау болып табылады. Тәңіршілікті сана әр заттың иесі, жаны бар деп пайымдайды. Дүниенің барлық объектілері адам секілді, оларға сезім мен сана тән-мыс.

Тәңірге табыну алғашында дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиынтығы ретінде, табиғи құбылыстарға мінажат етумен байланысты пайда болады.

Тәңір бейнесі біздің заманымыздан бірнеше ғасырлар бұрын пайда болған. Орталық Азиядағы ең көне мифологиялардан келіп шығады. «Тәңір» атауының шығу тегі ғұндардың «Ченли» және қытайдың «Тянь», тіпті шумерлік «Денгир» сөздерімен байланыстыра қарастырылады. Бұл сөздердің бәрі бір мағынаны – аспан, мәңгі көк аспан дегенді білдіреді. **Басқа**

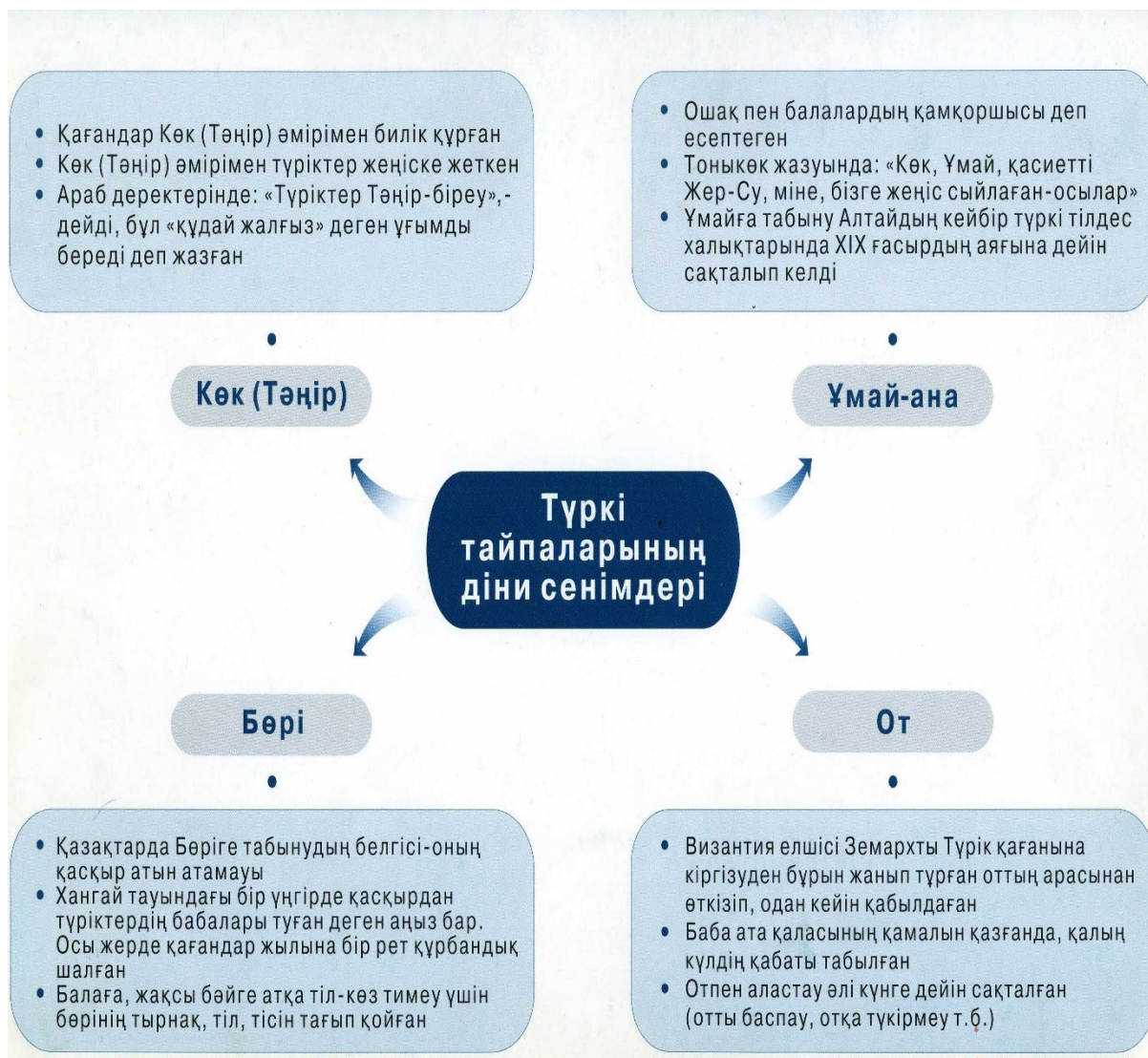
құдайлардан айырмашылығы Тәңірі материалданбаған, ол – рух, бүкіл тіршіліктің иесі.

Бұғыт жазуы

«Тәңірі – құдай», – деп көрсетеді. Ш.Уәлиханов. Ұлы Абай да тәңірі ұғымын «Жасаған» ретінде көп қолданған. Тәңірінің «Жасаған» ұғымына айналуы VII-VIII ғасырларда Орталық Азияда Түрік қағанатының пайда болуымен тығыз байланысты. Тәңірі идеясы Түрік қағанатының билігін уағыздап дәріптеді.

Түркілер арасында Ислам дінінің таралуы арабтардың жаугершілік жорықтарымен бірге VIII ғ. басында басталды. Араб әскерлерінің басшылары, мұсылман саудагерлері мен қол өнершілері түркі елдерінде исламды таратушылар да болды. Исламның түркілерге ықпалы IX – X ғғ. басталды.

Назар салыңыз:

Көк түріктер – Түрік қағанаты кезіндегі түркі халықтарының жиынтық атауы. Бұл атау көбінесе тарихи-әдеби еңбектерде жиі қолданылады.

Түркітану – түркі халықтарының тілін, тарихын, әдебиетін мәдениетін, фольклорын зерттейтін гуманитарлық ғылымдардың жиынтығы. Алғашында филологиялық пән ретінде, ал XIX ғ. ортасынан тарихи-филологиялық ғылым ретінде дамыды.

Түркі тілдері – алтай тіл бұтағына кіретін жақын туыстас тілдер тобы.

Таралу аймағы: Орталық Азия, Оңтүстік-Шығыс және Кіші Азия, Оңтүстік және Батыс Сібір, Еділ-Кама бойы, Оңтүстік Орал, Солтүстік Кавказ, Закавказье, Қаратөңіз жағалауы.

Дәріс №8. Тақырыбы: Қазақстан аумағындағы дамыған орта ғасырлардағы мемлекеттер (X – XIII ғғ.). Қарахан қағанаты (942-1212 жж.)

Қаралатын мәселелер:

- 1) *Қарахан қағанаты: құрылуы, нығаяуы және екіге бөлінуі;*
- 2) *Басқарылуы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы;*
- 3) *Қарахандар дәуіріндегі мәдениет, ислам дінінің мәдениетке әсері;*
- 4) *Қарахандар дәуіріндегі архитектура және құрылыс;*
- 5) *Қарахандар дәуіріндегі ғылым мен өнер;*
- 6) *Шығыс және Батыс Қарахан қағанаттарының күйреуі. Қарақытай мемлекеті;*

Әдебиеттер:

Қазақстан тарихы. – I том. – Алматы, 1996. – 398-440-бб;

Кадиркулова Г.К. История Казахстана. – Алматы, 2003. – С.38-58;

Караев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе, 1983. – С.211-215;

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Алматы, 2009. – 76-82, 97, 105, 116-бб.

Махаева А.Ш. Батыс Қарахан қағанаты // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1999. – Т.2. – 197-198-бб.

Машанов А.Әл-Фараби. – Алматы, 1970.

1)Қарахан қағанаты (942-1212жж.):құрылуы, нығаяуы және екіге бөлінуі. X ғасырдың орта шенінде Жетісу аймағында және Шығыс Түркістанның бір бөлігінде (Қашғардың) саяси-әлеуметтік құрылымы біршама дамыған Қарахан мемлекеті (942-1212 жж.) пайда болды. Баласағұн қаласы әкімшілік орталыққа айналды.

940 жылы Шығыс Түркістаннан келген яғма тайпасы Жетісудағы қарлұқтардың жеріне басып кіреді. Нәтижесінде Қарлұқ қағанаты ыдырап, Қарахан мемлекеті орнайды.

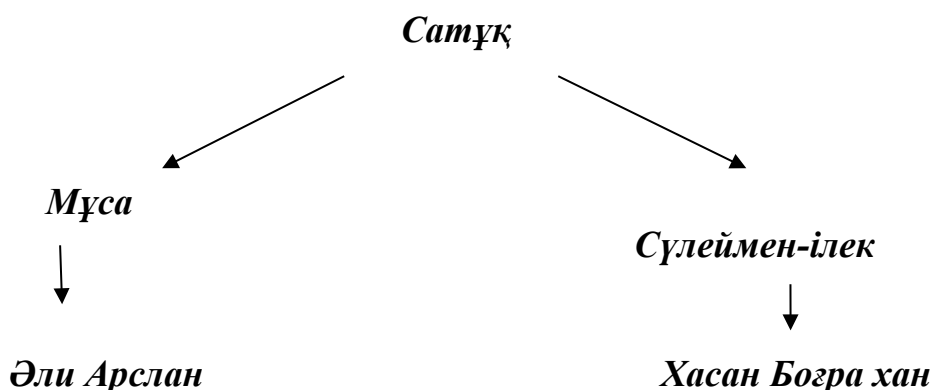

Қарахан мемлекетінің алғашқы кезеңі туралы деректер сақталмаған деуге болады, өйткені көбіне аңыз әңгімелерден тұрады, ал кейінгі кезеңі жайлы мәліметтерді араб, парсы жазбалары береді. «Қарахан» сөзі X ғ. аяғынан бастап мұсылман деректерінде көріне бастайды. Қарахан атауын шартты түрде ғылыми айналымға XIX ғ. орыс шығыстанушысы В. В. Григорьев өзінің «Қараханиды в Мавреннахре» еңбегі арқылы енгізген. «Қара» деген сөз орта ғасырларда ұлы, мықты, күшті деген мағына берген. Демек, Қарахан Ұлы хан дегенді білдірген. Зерттеушілер «Қарахан» атауы бір әулеттің атынан шыққан деп жорамалдайды. Қарахан әулетінің негізін салушы Сатұк Боғра хан (Қарахан) (915-955). Ол өлер алдында, яғни 955 ж. исламды қабылдап, мұсылманша Абд-ал Керим (Әбдікерім) деген атқа ие болады.

Сатұқ Боғра хан ескерткіші. Атуш қаласы. Шығыс Түркістан.

Сатұқ өлген соң, билік оның ұлы Байтасқа (Мұса) өтеді. Мұса 960 ж. исламды мемлекеттік дін деп жариялайды. Мұсаның кезінде астана Қашқар қаласы болды. Сатұқтың екінші баласы Сүлеймен-ілек Баласағұнды иеленсе керек. Өйткені, бұл өңірді оның баласы Хасан Боғра хан мұраға алған.

Қарахан әулетінің саяси тарихы осы екі әулеттің арасындағы өзара қырқысқан күресіне толы болды. Алғашқы кезде әлиліктер басым болса, кейіннен хасандықтар басым болды. Хасан Боғра хан Саманилер әулетінің

әлсірей бастағанын пайдаланып, 990 ж. Испиджаб қаласын, 992 ж. Бұхараны жаулап алды. 1005 ж. Мауреннахр қарахандықтар қолына өтті.

1041 ж. мемлекет Батыс және Шығыс Қарахан қағанаты болып 2-ге бөлінді. Шығыс қағанат қарахандықтардың негізгі бөлігі болып саналған. Сондықтан да оның қағаны дәстүр бойынша ұлы қаған деп есептелген. **Шығыс хандықтың жері Жетісу, Қашқар, Хотан аймағын алып жатты.** Астанасы Баласағұн қаласы маңындағы **Құзорда және Қашқар** қалалары да саяси орталық болды. Алғашқы ұлы қағаны – **Сүлеймен бин Жүсіп.** Оның лақап аты – мемлекет даңқы. **Ибн ал-Асир оны «адал, әділ билеуші, ғылым мен діннің досы» деп жазды.** Шығыс Қарахан хандығында **Махмұт Қашқари** және **Жүсіп Баласағұн** дүниеге келген.

Батыс Қарахан қағанатының билігі Әли Арслан хан ұрпағына тиді. Территориясы – Мауреннахр және Ферғананың батыс бөлігі. Сыр өңірі екі қағанаттың үнемі таласатын жеріне айналып, оған иелік ету қағанаттардың әл-қуатына қарай өзгеріп отырды. **Орталығы Үзкент, кейін Самарқан болды. Іс қағаздары түрік және араб тілінде жүргізілді.**

Екі қағанат арасындағы **шекара Сырдарияны** бойлай өтеді. 1089 ж. Селжүк сұлтаны Мәлік-шах Самарқанды басып алды. Сөйтіп, батысқарахандықтар селжүктердің билігін мойындады. **1141 жылы** Самарқанның маңындағы далада **Қатуан шайқасы** болды. Селжүк сұлтаны Санжар мен Батыс Қарахан қағанатының біріккен қолы жеңілді. Батыс қарахан қағанаты қарақытайлардың вассалына айналды. 1156 ж. Батыс қарахан қағанатындағы билік Шығыс Қарахан қағанатын билеген Хасан әулетінің қолына көшті. Батыс қарахан қағанатының соңғы қағаны Оспан ибн Ибраһим Хорезмшах 1212 жылы Мұхаммед ибн Ибраһим қолынан қаза тапты. **Қарахан мемлекеті 1212 ж. құлады.**

2)Басқарылуы, әлеуметтік- экономикалық құрылымы.

Басқарылуы. Қарахан мемлекеті феодалдық-иерархиялық принцип бойынша басқарылды. Барлық жер билеуші әулеттің меншігі болып саналды. **Бүкіл мемлекетті тамғаш хан (хандардың ханы) биледі.** Қарахан қағанатындағы қаған руынан шыққан мұрагерлер **тегін**, ал **ілек** деп ханға бағынған билеушілер деп аталды. Жоғарғы билеушінің жанында әскери-азаматтық істерді басқарушы кеңсе – **диван** болды. Сарай қызметшілерінің ең жоғарғы сатысында, атқарушы биліктің басында **хас-хаджиб** тұрды. Ол қағанның бұйрығының, заңдардың орындалуын қадағалады, жергілікті билеушілерді, елшілерді т.б. қабылдауды ұйымдастырды, хас хаджибтен кейін **уәзірлер** (везир), **субасы** (әскери басшы) т.б. болды. Атқарушы биліктің құрылымында жоғарғы қаржылық орган – **мустауфи маңызды рөл атқарды.** Шығыс қарахан қағанатында қымбат заттарды, жібекті сақтаушыларды қазынашы – **«агычы»**, ал Батыс қарахан қағанатында қазынашыны **мустауфи** деген парсы сөзімен атаған. **Мушириф** (бақылау-инспекциялық мекеме) бақылау қызметін атқарды.

Әлеуметтік-экономикалық құрылымы. Тамғаш хан өзі жаулап алған жерлерге елхандарды, өз туыстарын қойды. Бұлар өз кезегінде салық жинауға

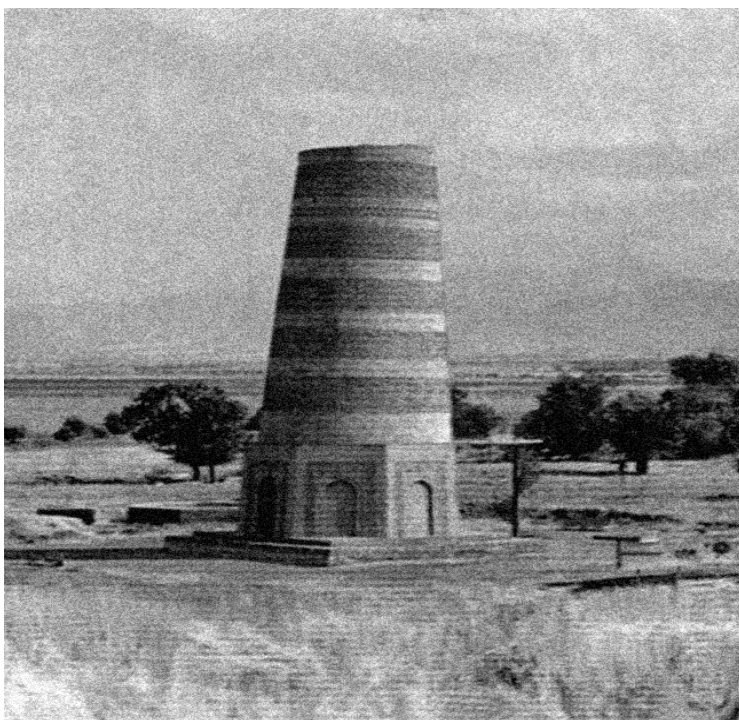
құқылы болды. Салық жинау құқы «ихта» деп аталды. Ихтадар салықтың 1 бөлігін өзіне, 2-сін ханға беріп отырды. Ихта иелену хақы елхандарда да болды. **Үлескерлік** – шаруалар үлеске жер алғаны үшін өніммен төлеген салық түрі. **Коммендация институты** – шаруалардың феодалдар қамқорлығы, қорғағаны үшін төлеген салығы.

Қарахан мемлекетінде **тауар-ақша қатынасы** табысты жүрді және Отырар, Испиджаб, Жент, Тараз қалаларында теңге шығаратын сарайлар болды. Қарахандықтардың теңгелері жануарлар, құстар т.б. суреті болуымен ерекшеленді.

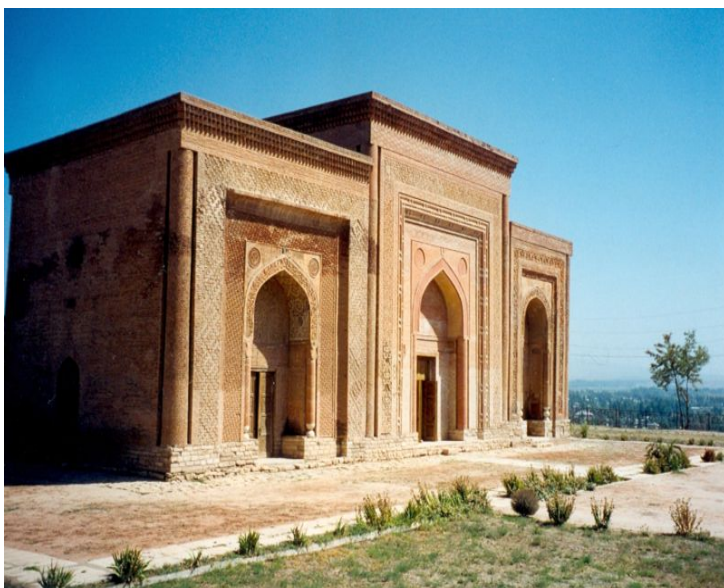
3) Қарахандықтар дәуіріндегі мәдениет. Ислам дінінің мәдениетке әсері. Қоршаған орта, табиғат көшпелі түрік тайпаларының тұрмыс тіршілігінің көзі ретінде маңызды роль атқарды. Араб билеушілері жаулап алған жерлерінде өздерінің мемлекеттік тәртібін орнатты, жергілікті халыққа ислам дінін қабылдатты, араб тілін және мәдениетін таратты. Ислам діні ресми дін ретінде Қарахан мемлекетінде 960 ж. жарияланды. Ал исламды қабылдаған алғашқы түрік ханы Қарахан мемлекетінің билеушісі Сатұқ Боғрахан (915 - 955) деп есептелінді. Ислам дінінің таралуына байланысты Орта Азия мен Қазақстанда түрік жазуын бірте – бірте араб әліппесі ығыстырды. Уақыт өте келе араб пен ирандықтардың исламға негізделген мәдениетінің түркілерге тигізген әсері күшейе берді. Қыпшақ, оғыз, қарлұқ және ұйғыр тайпалары мен халықтары тілдері негізінде **X – XIII ғғ. араб графикасындағы түрік жазуы қалыптасты.** Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда мешіттер бар қалалар көп болған. X – XI ғғ. басында Жетісу халқы жаппай мұсылман дініне өткен кезде Боран мұнарасы (мешіт) тұрғызылды. Ең ертедегі мешіт орны Кедерден (Құйрық төбе) табылды. Талас аңғарының діни құрылыстары арасында қазіргі Тараз қаласының батыс жағында 18 шақырым жердегі Бабаджа-қатын және Айша бибі кесенлері (XI ғ.) ерекше назар аударады.

Қала мәдениетінің дамуында жаңа дін – **ислам** маңызды роль атқарады. Мұсылман сәулет өнерінің діни құрылыстары Құйрықтөбе, Баласағұн, Тараз қалаларынан табылды. X ғасырдан бастап мұсылмандық жерлеу ғұрпы Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісуда кеңінен тарай бастады.

Архитектура мен құрылыс. X-XIII ғасырларда Ұлы жібек жолы бойындағы қалалар барынша көркейді. Қарахандықтардың қалалардың көркін кіргізген мұнаралардан бізге дейін жеткендері – Борана және Үзкент мұнаралары. Борана мұнарасы Жетісуда исламның қанат жайған кезінде, X ғасырдың аяғы – XI ғасырдың басында салынған.

Борана мұнарасы(қырғыз жерінде).

Үзкенттегі қарахан билеушілерінің кесенесі. XII ғ. Қырғызстан.

Ортағасырлық *кесенелердің* бірқатары Қазақстан жерінде сақталып қалған. Олардың қатарында «Қарахан», «Айша бибіні» атауға болады.

Тараз қаласы маңындағы «Қарахан» кесенесі. X-XI ғ.

Тараз қаласы маңындағы «Айша бибі» кесенесі. X-XI ғ.

Керуен сарайлардың көбі Қырғызстан жерінен табылып отыр. Бізге жеткені – Санташ, Таш-Рабат (суретте).

Таи-Рабат керуен-сарайының орны. Кыргызстан.

Ғылым. X-XIII ғғ. түрік жерінде аты әлемге әйгілі ойшылдар мен ғалымдар өмір сүрді. Солардың бірі – **әл-Фараби**. Ғылыми еңбектері дүние жүзіне әйгілі болған данышпан философ, энциклопедист әл-Фараби, Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлақ әл-Фараби әт-Турки 870 жылы Фараб қаласында дүниеге келген. Ғылыммен жас кезінде айналыса бастаған. Өзінің туған тілі түркі тілімен қатар араб, грек тілдерін жетік білген жан. Жас шағында Аристотель, Платон еңбектерін оқып үйренеді. Сонымен қатар математика, астрономия, емдеу ісі, музыка теориясымен айналысады. Өзінің ғылыми ізденістерін тереңдету үшін сол кездегі ғылым мен мәдениет орталықтары болып саналатын Бағдад, Халеб, Дамаск, Каир т.б. қалаларға сапар шегеді. Сол қалаларда оқып, еңбек етеді. «Шығыстың Аристотелі» аталған әл-Фараби әйгілі философ болды.

Ол Платон, Аристотель сияқты ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсініктемелер жазды. Әл-Фарабидің іргелі еңбектері хақында **«Ғылымды жүйелеу»**, **«Музыканың ұлы кітабы»**, **«Азаматтық саясат»** т.б атауға болады. Ғалым еңбектерінің жалпы саны

туралы нақты деректер жоқ, дегенмен де зерттеушілер 200-ден аса трактаты болған деп көрсетеді.

Ғалымның «Қайрымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері», «Бақытқа қол жеткізу», «Мемлекеттік саясаттар кітабы», «Саясат», «Азаматтық саясат» еңбектері мемлекетті басқару, идеалды қоғамды құру, бақытқа жету секілді қоғамдық-саяси мәселелерді талдауға арналған. Қалаларды тұрғындарының және билеушілерінің адами қасиеттеріне қарай зәру қала, надан қала, пасық қала, даңғой қала, тәуелсіз қала, коллективті қала деп бөледі. Надан қалалардың билеушілері де надан болатынын, қайрымды қалаларда даналар тіршілік ететінін, мұндай қалалардағы игіліктер адамның бақытты болуына бағытталатынын көрсетеді. Әл-Фараби адамның мақсаты бақытқа қол жеткізу, ал бақыт дегеніміз абсолютті қайырымдылық деп түйіндейді.

Салмақты, ойлы еңбектері арқылы әл-Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор роль атқарды.

Қарахан қағанатының даңқын шығарған ғалымдардың арасында Махмұд Қашқари мен Жүсіп Баласағұн есімін ерекше атауға болады.

Махмұд Қашқари. Махмұд ибн әл-Хусейн ибн Мұхаммед Қашқари – XI ғасырдағы ортаазиялық атақты филолог, түрколог. Баласағұн қаласында туылған. Оның әкесі Хусейн ибн Мұхаммед Қарахандар мемлекетінің атақты бектерінің бірі болған. Кейін Қашқарға қоныс аударды. Махмұд Қашқари Қашқарда білім алып, кейін оны Бұқара мен Нишапурде жалғастырды. Ол түркі тайпаларының тілі мен ауыз әдебиетіне, этнографиясына аса зейін аударды. Түркі тайпалары мекен еткен жерлерді аралап, олардың сөздері мен өлең, жұмбақ, аңыздарын, әдет-ғұрпын мұқият жазып алып отырды. **Жинақтаған бақылауларын Махмұд Қашқари өзінің «Диуани лұғат ат-түрік»** деп аталатын басты еңбегінде қорытып береді. Махмұд Қашқаридің еңбегі – ерте орта ғасырдағы түркілердің өмірі жайлы жазылған **шынайы энциклопедия**. Онда XI ғасырда өмір сүрген көптеген түркі тайпаларының өмірі, олардың этнонимдері, топонимдері, туысқандық, жекжаттық ерекшеліктері, лауазымдары мен әр түрлі қызметтері, ас-тағам аттары, асыранды және жабайы жануарлар мен құстар, мал шаруашылығы, қалалар мен елді мекендер, ауру түрлері мен дәрілер, металдар мен минералдар, анатомиялық, әскери, спорт, әкімшілік теримнологиялар, дін мен миф, балалар ойын-сауығы жөнінде құнды мағұлматтар береді. Әр түрлі тайпалар арасындағы өзара тарихи-мәдени байланыстар Қазақстан жерінде болған тарихи оқиғалар жайлы да маңызды мәліметтер мен жекелеген ескертпелер беріледі. М.Қашқари «Түріктер – соғдыша, соғдылар түрікше біледі» деп көрсетеді.

Махмұд Қашқари тіл маманы, ол тұңғыш рет түрік тілінің оқулығын жасап, грамматикасын түзді. Түркі тілдерінің сөздігінің лексикасы 9 мың сөзді құрайды. Әр сөздің мағынасы мысалдармен, мақал-мәтелдермен, афоризм сөздермен өлеңдерден, ертегілерден, дастандар мен поэмалардан т.б. үзінділер келтіріліп, түсіндіріледі. Түрік тілдерінің сөздігінде 242 шумақ өлең,

жыр, 200-ден астам даналық сөз бен мақал-мәтелдер қазіргі қазақ тілінде өзгеріссіз қолданылып келеді.

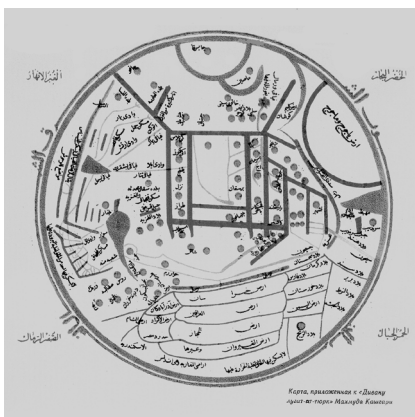

Махмұд Қашқари жұмыс үстінде

Мысалы «Бес саусақ бірдей емес», «Қонақ келсе, құт келер» , «Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында», «Әдептің басы – тіл», «Үйдей бұзау болмас», «Көсеуі ұзын болса, қолы күймес», «Тау мен тау қауышпас, кісі мен кісі қауышар» деген секілді мақал- мәтелдер ел ішінде кеңінен танымал. Махмуд Қашқаридің сөздігінде жастарға арналған ұлағатты, ойлы сөздер де көптеп кездеседі, әсіресе, жас жеткіншектерді оқу-білімге, ғылымды меңгеруге шақыратын жәйіттер мол, солардың қатарында: **«Үш адамды жақсылыққа бастағанды ғалым біл, оның ісін жұртқа жайып, қолдан келсе, тәлім қыл», «Ұлым менің, өсиетімен жанды аузына қаратқын, ғалым болып, біліміңді ел ішіне таратқан», «Өмірді білмесең – білімің жоғалар, талғамды қашан да бос сөзді доғарар», «Жеткіз менің сөзімді білімді адамдарға, ұрпақ өссе, естілер өмірге алаңдар ма?» деген сияқты тағылымы мол өлең жолдары бар.**

Махмұд Қашқари түрік тілдеріне фонетикалық және граматикалық ерекшеліктеріне алғаш рет топтаған (классификациялаған) ғалым. Ол таза дұрыс тіл деп шет елдер тілінің ықпалына түспеген тілдерді айтады. Осы негізде ғалым түрік тілдерін былайша топтайды: 1) Таза, бұзылмаған дұрыс тілдер; 2) Аралас емес, бұзылған тілдер, қалалықтар тілін ол бұзылған тіл деп есептеген. Махмұд Қашқари түрік тілдеріне фонетикалық және граматикалық ерекшеліктеріне алғаш рет топтаған (классификациялаған) ғалым. Ол таза дұрыс тіл деп шет елдер тілінің ықпалына түспеген тілдерді айтады. Осы негізде ғалым түрік тілдерін былайша топтайды: 1) Таза, бұзылмаған дұрыс тілдер; 2) Аралас емес, бұзылған тілдер, қалалықтар тілін ол бұзылған тіл деп есептеген.

Махмұд Қашқари өзінің еңбегінде туған тілі – түрік тілінің ұлылығын көрсетуге тырысқан. Сол себептен де ғалым түрік тілінің өзге жұрттар арасындағы қолдану аясының кеңдігін, **халықаралық тілдерінің бірі** екендігін айшықтауға ұмтылады.

Махмұд Қашқари жасаған әлемнің дөңгелек картасы (XI ғ.)

Махмұд Қашқари **әлемнің ең көне картасын жасаған автор** ретінде де мәшһүр болған ғалым. Оның **дөңгелек картасы ең ежелгі түрік картасы** ретінде белгілі. Картада көкжиек тұстары солтүстік, оңтүстік, батыс, шығыс деп төртке бөлініп беріледі. **Махмұд Қашқари картасындағы жер бедері қазіргі карталардағы жер бедерімен сәйкес келеді.** Картадағы түрік дүниесіндегі ежелгі шаһарлар X-XI ғасырлардағы атаулармен көрсетілген және Испиджап, Тараз, Баласағұн, Екіөғыз, Кәми Талас, Қашқар т.б. сияқты ежелгі қалалар мен елді мекендер түгел дерлік қағаз бетіне түскен. М.Қашқари картаны назарға ала отырып, өз еңбегінде **29 тайпаның атын** айтады. Олардың ішінде пешенег, қыпшақ, оғыз, башқұрт, басмыл, ябАқу, татар, қырғыз, яғма т.б. бар. Өзі атаған түрік тайпаларының мекендеген жерін тілдік ерекшелігін сипаттаумен қатар М.Қашқари XI ғасырдағы, яғни өз заманындағы қалалардың, жер-су атауларына да толық түсініктемелер береді. Мысалы: «Еділ өзені қыпшақтар елі арқылы ағып өтеді» деп жазады, ал Іле өзені жөнінде: «Ила өзенінің екі жағалауында түркі тайпаларының яғма, тохси рулары мен жігілдердің бір тобы өмір сүреді. Бұл өзен түркі елдерінің Жейһуны» деп көрсетеді.

М.Қашқари өз еңбегінде 102 жағрафиялық атауға түсініктеме берген және де Түрік елдерінің территориясы Рұмнан Машынға дейінгі 8 мың персекті (1 персек=6,24км) құрайды деп маңызды мәлімет қалдырды. Түрік халықтарының тарихи жәдігерлігі – **«Түрік тілдерінің сөздігінің»** бізге XIII ғасырда жазылған жалғыз қолжазбасы жетті, қазір ол Түркияның Стамбул қаласында сақталып тұр. Махмұд Қашқаридің еңбегі бүгіндері түрік, өзбек, қазақ, орыс және т.б. тілдерге аударылған.

Жүсіп Баласағұн. Баласағұни Жүсіп Хас Хаджип 1020 жылы Баласағұн қаласында туылған. Өлкен жылы белгісіз. Ақын, ғұлама ғалым. Баласағұнның біздің заманымызға дейін жеткен ең ірі туындысы 1069 жылы жазылған «Құдатғу білік» (Құт әкелетін білім) поэмасы. Поэманың үш нұсқасы

сақталған. Оның алғашқысы – XV ғасырда Гераттан (Ауғанстан) табылған, ұйғыр әріпімен жазылған нұсқасы. Вена қаласында сақтаулы. Араб әріпімен екінші нұсқасы Каирдің ұлттық кітапханасында, ал араб әріпімен жазылған үшінші нұсқасы Наманганнан (Өзбекстан) табылған. **Шығарма негізі патша Күнтуды, данышпан Айтолды, оның ұлы Ұғдүлміш, туысқаны Одгүрміш сияқты кейіпкерлердің өзара диалогтары түрінде жазылған.**

Поэмада көшпенділер өміріне тән образдар мен теңеулер молынан пайдаланылған. Поэма әрі көркем шығарма, әрі адамдарды адамгершілік абзал қасиеттерге баулитын этикалық-дидАктикалық, саяси-философиялық трАқтат. Поэманың идеясы әл-Фарабидің «Қайрымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты трАқтатымен үндес. Ж.Баласағұн осы поэмасы арқылы түркі поэзиясына ауыз өлең өлшемін енгізді.

Ж. Баласағұн бейнесі қырғыз сомында. XX-XXI ғасырлар.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі ғалымның көзі тірісінде- ақ ел арасына кеңінен танылды және түркі тілінде жазылған ең үздік кітап болып саналды. Бұл кітап әр елде түрліше аталған. Шын елі адамдары – «Абатул - Мүлік» (Әкімдердің әдептілігі), Мешін жұрты – «Айнкүл мамлақат» (Мемлекет тәртібі), Шығыс елдерінің әкімдері – «Зийнатул-умаро» (Өмірлердің сән-салтанаты), парсылар – «Шахномой туркий» (Түркілердің шахнамасы), тұрандықтар «Құтағу білік» (Құтты білік) деп атаған. Түрік әдебиетімен мәдениетінің танымал жәдігері – «Құтты білік» әрқайсысының көлемі әр түрлі болып келетін 73 тарауға бөлініп жазылған. **Дастанның жалпы көлемі 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады.** «Құтты білік» – ғибрат түріндегі дастан. Ондағы идея 4 қағидаға негізделіп құрылған: 1) әділ заң. 2) елге бақ – дәулет, құт қонсын деген тілек. 3) ақыл – парасат 4) қанағат – ынсап.

Ж.Баласағұнның бұл шығармасы сол кездің өзінде Қытай, Үндістан, Араб, Парсы оқымыстылары тарапынан жоғары бағаға ие болды. Бүгіндері «Құтты білік» неміс, түрік, француз, қазақ, орыс, өзбек, қырғыз және т.б. тілдерге аударылған.

XII ғ. Иассыда туылған **Қожа Ахмет Иассауи (1103 - 1167)** өз заманының үздік ойшылы және ақыны болды. Ахмет Иассауидің **«Диуан-и Хикмет» (Даналық кітабы)** деген өлеңдер жинағында жаратқанға деген сүйіспеншілік, сопылық уағыздалды. Ең ескі нұсқасы – XV ғ. орта тұсында

араб емлесімен көшірілгені. Ал толық нұсқасы Қазан басылымы болып табылады. Ол 149 хикметтен тұрады, оның 109-ы Иассауидің өзінікі, қалғанын шәкірттері қосқан.

Иассауи хикметтерінің мәні, философиялық өзегі – адам. Адам кемелдікке жету үшін қажетті білімді игеріп, мәліметтермен қарулануы тиіс. Иассауи нәпсіге құл болуды, менмендікті надандық деп бағалаған, осы менмендіктен арылғанда ғана адам өзінің ардақты атына лайық болатынын меңзейді. Иассауи хикметі түрік-мұсылман ән ұранына кең тараған.

Ахмет Иассауиге тікелей ықпал жасаған **ұстазы Арыстан баб** болды, ал **шәкірттерінің ішіндегі белгілісі Сүлеймен Бақырғани** еді. Ахмет Иассауи Қазақстанда мұсылман дінін таратты. XIV ғ. оның қабірінің үстіне Әмір Темірдің әмірімен кесене салынды. 1978 жылы 28 тамызда Қазақстан үкіметі шешімімен «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайы ашылды. Қожа Ахмет Иассауи кесенесі Юнесканың қызыл кітабына енгізілді.

«Ақындардың ақыны, даналардың көшбасы, Гауһардан сөз теретін, одан ешкім озбады» деп баға берген Ахмет Иүгінеки ақын, ғұлама ғалым болды. Ол Жүйнек қаласында туылған. **«Хибатул-хақайық» (Ақиқат сыйы) атты** оның еңбегінің ең көне нұсқасы – Стамбул нұсқасы. Бірақ ол Стамбулда сақтаулы тұр. Себебі, 1444 жылы сонда көшірілген. Берлин нұсқасы арабша көшірілген. «Ақиқат сыйы» – дидАктикалық шығарма. Ол бірнеше тараудан тұрады: 1) алғашқысы «Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны» деп аталады. **«Білім – бақыт жолы», «білім – сарқылмас тауар»** дейді. 2) тілді тыйып ұстау – әдептілік шарты; 3) тіл жайында; 4) дүниенің өзгеріп тұратыны турады; 5) жомарттық пен сараңдық туралы; 6) игі мінез бен жарамсыз қылық жайында т.б. «Ақиқат сыйы» төрттік ұйқаспен, аруз түрінде жазылған. Онда мақал-мәтел, нақыл сөздер, қанатты сөздер өте көп. Қазақ тіліне 1985 жылы Ә. Құрышжанов аударды.

Әбу Райхан әл-Бируин

Өзбекстандагы Ибн Сина ескерткіші

4)Қарақытай мемлекеті (1125-1212 жж.).

Шығыс авторлары моңғол тектес тайпалар деп көрсеткен қидандар (қарақытайлар) тарихи деректерде V ғ. бастап кездеседі. Олар Қытайдың солтүстігінді Маньжурия мен Уссури аймағын мекендеген. X ғ. басында Солтүстік Қытайды басып алған соң, Солтүстік Маньчжурия мен Монғолияда **Ляо мемлекетін** (907-1125 жж.) құрады. 1125 ж. Ляо әулетін Маньчжуриядағы чжурчжен тайпалары бағындырып алады. Қидандардың 1 бөлігі чжурчжендерге бағынып, ал Елюй Дашы бастаған 2-ші бөлігі батысқа келіп қоныстанады. Оларды жергілікті жерлерде «қара қытай» деп атады. Батысқа кеткендер Ыстықкөл маңында **Батыс Ляо** (Си Ляо) **мемлекетін** құрады. **Гурханның ордасы – Хосунорда** (Күшті орда) Баласағұн маңында, Шу өзені бойында орналасты. Оның осы кездегі иелігіне Тараздан Үштүрфанға, Балқаштан Жаркентке дейінгі жерлер қарады. Қарақытайлықтар Хотанды жаулап алғаннан кейін Мауреннахрға көз тіге бастайды. 1137 жылы қарақытайлықтар Ходжент түбінде батысқарахандық әулеттің өкілі, Самарқанның билеушісі Махмұд ибн Мухаммед қағанмен соғысып, жеңіске жетеді. Бірақ қарақытай билеушісі өзінің ары қарай соғысуға мүмкіндігі жоқ екенін сезіп, ымыраға келеді. Махмұд қаған «дінсіздермен» соғысу үшін селжұқтардың билеушісі Санжар сұлтаннан жәрдем сұрайды. Ол қарахандық әскердің құрамындағы қарлұқтарға сенбейтін. Қарахандықтар мен селжұқтардың біріккен күші алдымен қарлұқтарды жазаламақ болды. Қарлұқтар болса, гурханнан көмек сұрады. Сөйтіп, 4 жылға созылған тыныштық бұзыла бастады. **Мұның соңы 1141 жылы 9 қыркүйектегі Қатуан шайқасына** алып келді. Қарақытайлық қолбасшы өз әскерін оң, сол және орта қылып, үш қанатқа бөліп орналастырады. Қатуан шайқасына екі жақтан қатысқан әскердің саны 100 мыңнан 300 мыңға дейін барған. Дегенмен, деректерде бұл мәліметтер түрліше екенін де айта өткен жөн. Майдан даласында бірнеше мыңдаған мұсылмандардың сүйегі шашылып қалды. Зерттеуші Л.Н. Гумилев: «Санжар сұлтанның өзі қашып құтылады да, оның әйелі мен қарулас серіктері тұтқынға түседі, ал селжұқтардың ең таңдаулы 30 мың сарбазы ерлік өліммен қаза табады» деп көрсетеді (Гумилев Л.Н. Қиял патшалығын іздеу. – Алматы, 1992. – 134-бет). Бұл суық хабар сол кездегі мұсылман әлемін дүр сілкіндірді. Осыдан кейін Елюй Дашы өзін **Гурхан (хандардың ханы)** деп жариялайды. Қайтар жолда гурхан әскерлері Самарқан мен Бұхараны оңай басып алып, Хорезмнің жасыл алқабын талауға салады. Хорезмшах гурханмен дереу келісімге келіп, жыл сайын алтынмен 30 мың динар және белгіленген мөлшерде заттай алым-салық төлеуге міндеттенеді. Батысқарахандықтарды да бас идірген гурхан әскерін алып, Шу бойындағы ордасына қайтып кетеді. XII ғасырдың 30-40 жылдарында қазіргі Оңтүстік Қазақстанның жері, Мауреннахр аймағы қарақытайлықтардың иелігіне айналады. Қарақытайлықтардың билігі тұсында әрбір түтіннен 1 динардан қазынаға салық жиналып тұрды. Қалалықтар салықты көбірек төлеген. Мұны Баласағұн тұрғындарының табысының оннан бір бөлігін қазынаға бергені көрсетеді.

Елюй Дашы 1143 ж. қайтыс болды. Мемлекеттің ендігі билігі оның ұрпақтарының қолына өтеді. Тақ мұрагері Иле жас болғандықтан хандықты Елюй Дашының әйелі **Табұян** басқарды. Жеті жылдан соң, яғни 1150 жылы Елюй Дашының ұлы **Иле** әкесінің тағына отырып, гурхан болды. Оның тұсында **халық санағы** жүргізілді. **1151 жылғы санақ бойынша** мемлекетте **84 500 шаруашылық** болды, оның әрқайсысы түгел жасақталған 2 жауынгерден қоюы тиіс болды. Осы дерекке қарағанда, қарақытайлардың әскері, шамамен, **169 мыңды құраған**. Қарақытайлық әскерлер өте жылдам қимылдайтын және жинақылығымен де ерекшеленді. Алайда, қарақытайлықтарға қарсы вассал елдер жиі бас көтеріп отырды. Батыста Хорезмшах күшейіп алып, салық төлеуден бас тартты. Шығыста ұйғырлар чжурчжэндермен ымыраласып, бас көтерген және гурханға қосылғысы келген шығыстық қарақытайлықтарды, сондай-ақ гурханның елшілерін ұстап беріп жатты. 1155 (1163) жылы Иле гурхан қаза тауып, билікті оның қарындасы **Бұсұған** алады. Қарақытайлықтардың соңғы билеушісі Чжилугу тұсында мемлекеттің орталықтанған билігінен береке кетіп, әскербасылар жеке дара билей бастады. *1212 жылы Жетісудағы қарақытайлықтардан билікті наймандар алды.*

Дәріс №9. Тақырыбы: Қазақстан моңғол жаулаушылығы дәуірінде (XIII ғ.)

Қаралатын мәселелер:

1. Найман ұлысы, Керей ұлысы және жалайырлар моңғол шапқыншылығы қарсаңында
2. Шыңғысханның жаулаушылық саясаты және ұлыстардың құрылуы

Әдебиет:

Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1991.

Моңғолдың құпия шежіресі. – Өлгий, 1979.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т.1-3 / Пер. С персид. Л.А.

Хетагурова. – М.,Л: Изд-во Ан СССР, 1952-1960.

Қиянатұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – 1-кітап. – Алматы: Арда, 2008. – 270-285-бб.; 407-424-бб. – 432 б.

Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 1996. – 1-том. – 408-416, 440-454-бб.

Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: Норма К, 2008.

1. Найман ұлысы, Керей ұлысы және жалайырлар моңғол шапқыншылығы қарсаңында.

Наймандар VIII ғасырда Орхон өзені мен Алтай тауының аралығын қоныстанған. Найман конфедерациясын 8 тайпа құраған. Найман ұлысы **Наркеш-Даянның** кезінде (1160-1203жж.) барынша дамыды. Наймандардың астанасы Орхон өзені бойындағы **Балықты** болған. Ұлыста іс қағаздарын жүргізу жақсы дамыды. 1204 жылы наймандардың билеушісі **Даян хан** Шыңғыс әскерінен жеңіліс табады. Оның ұлы Күшілік Алтайға қашып кетіп, немере ағасы Бұйрықтың қолына келіп жасырынады. Ол әкесінің ісін жалғастырып, моңғолдарға қарсы күреспек болады. Алайда моңғол жерінен аластатылады. Сөйтіп, ол Жетісуға келеді. Гурхан оны вассал елдердің қарсылығын басуға пайдаланғысы келеді. Сол үшін гурхан Күшілікті қаражатпен және әскермен жарақтандырады. Ал Күшілік оны гурханның өзіне қарсы қолданады. 1209-1210 жж. Хорезмшах әскері қарақытайларға қарсы жорыққа шығады. Соны пайдаланып, Күшілік гурханның қазынасын және Үзкентті басып алады. Баласағұнды алуға талпынады. Бірақ қарақытайлар оның әскерін талқандайды. Дегенмен де **1211 жылы Күшілік** Қарақытай мемлекетін басып алады.

Керейлер Орхон, Селенга, Керулен, Аргун өзендері бойын қоныстанаған. Ұлыстың орталығы **Битөбе** деген жерде болған. Рашид-ад-диннің көрсетуіне қарағанда, IX – XIII ғғ. Керей ұлысы іргелі елге айналады. Оларда көне түркі жазуы қолданыста болған. Ұлыстың дамыған кезі **Маркус пен оның ұлы Құршақұс хандардың** кезіне сәйкес келеді. Керейлер кейін моңғолдардан жеңіліс табады.

Жалайырлар Селенгі, Орхон өзендерінің бойын қоныс еткен. **1201 жылы Жамұқа** өзін гурхан деп жариялаған. **Жамұқа** Шыңғыс ханмен бірде тату, бірде қату тұрған. Мұқылай Шыңғыстың ең жақын адамы ретінде айтылады.

2. Шыңғысханның жаулаушылық саясаты және ұлыстардың құрылуы. XIII ғ. Шыңғыс хан империясының негізін салған Тимучин 1155 жылы ақпанда (1162 ж.) Онон өзенінің жағасындағы Дэлгуун-Болдог шатқалында дүниеге келіп, 1227 жылы 18 тамызда қайтыс болған.

Тимучин дүниеге келген Онон өзені бойы

Оның әкесі белгілі моңғол билеушісі Есугей-баһадүр ноян қият руының текті әулетінен шыққан, халық арасында белгілі кісі болатын. Шешесі – Оэлун.

Шыңғыс хан

Қарақорым орналасқан жер

Шыңғыс ханның Улан-Батордагы ескерткіші

Шыңғыс ханның Улан-Батор мұражайындағы мүсіні

Темучин таққа 1206 ж. отырды. Шыңғыс ханның мөрінде: ***«Көкте Тәңір, жер бетінде Қаған біреу, әлем билеушісінің таңба-мөрі»*** деп жазылған. Заң жүйесі - ***«Ұлы жасақ»*** (қазақша – билік, үкімет) деп аталды. Оны былайша жіктеп көрсетуге болады: 1) Жалпы ережелер; 2) Халықаралық қатынастар заңы; 3) Үкімет пен әскери қарулы күштер туралы заңдар; 4) Қылмыстық заң; 5) Әскер туралы заң; 6) Азаматтық заң; 7) Сауда туралы заң; 8) Әдеттегі тыйым ережелері. Жасақ бойынша, кісі өлтіргендер, сатылған құлдар, соғыс алаңынан қашқандардың басы алынды. Сондай-ақ **көлікке**, яғни жүйрік атқа байланысты ережеде ат ұрлағандардың, арғымақ атын басқа ұрғандардың басы алынды. **Сауда-саттық туралы** ережелерде: **«Саудагерлерді жан-жақты қорғау керек. Олар алғаш рет ұтылса – көмектесу, екінші рет ұтылса – ұтылғанын төлету, үшінші рет ұтылса, басы алынсын»** делінген. Шыңғыс ханның өсиет тағылымдары да жасаққа енді. Онда: **«Қараша халықтың міндеті ұлықтарға қарсы бару емес, оған бағыну, бас ұру», «Әр адам өзін дұрыс алып жүру үшін заң қажет», «Ой тазалығы үшін ақыл, мәдениет тазалығы үшін білім қажет», «Әуелі он адамды басқара білген, жүз мың адамды билей алады», «Өз ошағын түзей алмаған адам елін түзей алмайды», «Өліммен жекпе-жек келсең де, еліңді сатпа»** деген сияқты тағылымды ойлар бар.

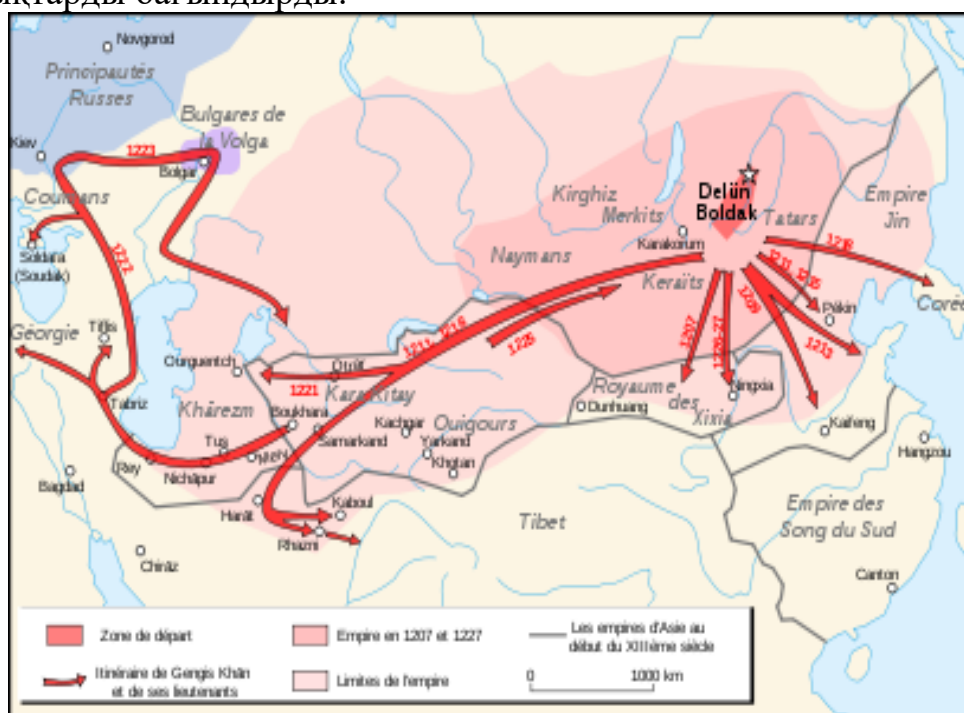
Кейіндері Қазақ хандығында дүниеге келген «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» секілді заң ережелері «Ұлы жасақтың» көптеген элементтерін қабылдап алды.

Империяның астанасы – **Қарақорым**. Шыңғыс хан халықтарды біріктіру үшін **«Киіз туырлықты бірігіңдер!»** деген ұран көтерген. Ең жоғарғы билік органы – Құрылтай болды. Империя 95 әкімшілік бөлікке – түменге бөлініп басқарылды. Түмендер аймаққа бөлінді.

Шыңғыс ханның үлкен әйелі қоңырат ұлысының билеушісі Дай ноянның қызы – Бөрте еді. Қадырғали Жалайырдың мәліметінше, Бөрте Жошы, Шағатай, Үгедей және Толы атты 4 ұл мен 5 қызды дүниеге әкелген және Шыңғыс ханның әйелдерінің ішіндегі ең құрметтісі және сыйлысы, әрі үлкені еді.

1208 жылы Шыңғыс ханның әскері қашқан наймандар мен меркіттерді қуалай отырып, оларды Ертіс жағалауында екінші рет талқандайды. Ал жеңіліс тапқан наймандар мен керейіттер Күшлік ханның бастауымен Жетісуға келіп паналайды, меркіттер болса, Орталық Қазақстан даласына қашты.

Шыңғыс хан әскері 1211-1215 жж. Қытайға жасаған жорығынан кейін моңғол армиясында Қытайдың әскери техникасы – қабырға құлатқыш, тас атқыш және от атқыш қарулары пайда болды. 1216 жылы моңғолдар батысқа жылжуын қайта жалғастырды. 1218-1219 жж. моңғолдар көптеген көрші халықтарды бағындырды.

Моңғол шапқыншылығының картасы

Күшілік 1211 жылы Қарақытай мемлекетінің қожайынына айналды. **Күшілік** көреген саясаткер болмады. Ол мұсылмандыққа қарсы саясат жүргізді. Өзі христиан дінінде еді, кейін гурханның қызы мен әйелінің ықпалымен буддизмді қабылдады. Солтүстік Қытайды бағындырған Шыңғыс хан 1218 жылы Күшілікке қарсы Жебе ноян бастаған 20 000 әскер жіберді. Күшілік Бадахшанға қашты. Бірақ Жебе ноян ұстап алып, оның басын алды. Күшіліктің қазасымен бірге Қарақытай мемлекеті де өз тіршілігін тоқтатты.

Қазақстан мен Орта Азияға жорықты Жетісу арқылы жүргізбекші болған **Шыңғыс хан Жетісуды аса көп қарсылықсыз-ақ басып алды.** Жебе ноян жарлық беріп, бейбіт халықтың мал-мүлкіне тиісуге тыйым салды, ал мұсылмандарға құдайға құлшылық етуге рұқсат берді.

Жетісуды бағындырғаннан кейін Шыңғыс ханның Мауреннахрға, сол кезде бүкіл Орта Азияны билеп отырған Хорезм мемлекетіне қарсы жорығына жол ашылды. Орта Азияны бағындыру үшін Шыңғыс хан сауда керуенін жіберді. **Онда 450 адам, 500 түйе бар еді. 1218 жылдың жазында керуен Отырарға жетеді.** Отырар билеушісі Қайырхан Иналшық көпестердің тыңшы екенін байқаған соң керуенді құртып жіберуге бұйрық береді. Енді Шыңғыс хан Хорезмшах алдына Қайырханды қолыма бер деген талап қояды. Бірақ осы талапты айтуға келген елшілер де өлтіріледі. Осылайша Шыңғыс ханның Хорезмге қарсы жорығы басталады.

Жорық 1219 жылдың қыркүйек айында Ертіс жағалауынан басталады. Шамамен 150 мың әскер жинаған Шыңғыс хан Ертістен Сырдарияға жетті. Моңғол әскері Отырарға таяп келгенде Шыңғыс ханның ұлдары Шағатай мен Үгедей бастаған бірнеше түменді қаланы қоршау үшін қалдырып, әскерлердің Жошы бастаған басқа бір шоғырын Сыр бойымен Жент және ЖаңАқент қалаларына жіберді. Үшінші шоғырға Сырдарияның жоғарғы ағысы бойындағы қалаларды бағындыру міндетін жүктеді. Шыңғыс хан ұлы Төлеймен әскердің негізгі күштерімен Бұқараға беттеді.

1219 жылдың күзінде Шыңғыс хан орасан зор әскерді бастап, Жетісу арқылы Мауреннахрға аттанды. Ол алғашқы соққыны Сырдария бойындағы қалаларға бағыттады. Моңғолдардың карамағында бұл тұста көптеген жергілікті феодалдар мен көпестер бар еді. Олар Шыңғыс ханды қажетті мәліметтермен жабдықтап отырды. Жетісуда Шыңғыс ханға өз әскерлерімен Бесбалық қаласының билеушісі мен Алмалықтың ірі феодалы – Сугнақ тегін келіп қосылды. Шыңғыс хан нөкерлері ішінде Қойлық қаласының әмірі де болды.

Отырардың күйреуі. 1219 жылы қыркүйекте Шыңғыс хан әскерлері Отырар қаласына келіп, оны қоршауға алды. Қалада 80 мыңдай әскер бар еді. Отырар қорғанысы Қазақстан мен Орта Азияның халық бұқарасының моңғол басқыншыларына қарсы жүргізген ерлік күресінің айқын көрінісі болды. **Қаланы қоршау 5 айға жуық уақытқа созылды.** Қаланың құлауына опасыздық себеп болды. Хорезмдік әскербасы-Қараджа хаджиб түн жамыла қаланың Софыхан қақпасынан шығып, моңғолдарға өтіп кетті. Қаланы қоршап тұрған моңғол әскерлері осы қақпа арқылы қалаға лап беріп, басып кірді. Моңғолдар оны әбден тонады, халқын қырғынға ұшыратты. Осыған карамастан, әскердің бір бөлігі мен қала халқы оның ішкі қамалына кіріп алып, бір ай бойы қайыспай қарсылық көрсетіп, бір адамы қалғанша соғысты. Әбден титықтап барып алған қамалдағы жаралы, ауру адамдарды моңғолдар қырып салды. Сөйтіп, Отырар қамалын жермен-жексен етіп, Шағатай мен Үгедей бастаған моңғол қолы Шыңғыс ханға келіп қосылды. Бұл кезде Шыңғыс хан Бұхара мен Самарқан арасындағы жолда болатын.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы **Жошы** Сыр бойындағы қыпшақтар астанасы – **Сызанақты** 7 күн және 7 түн қоршады. Ақыры басып алған соң тұрғындарын тегіс қырып жіберді. Сырдың бойымен төмен жүріп отырып **Үзкент және Баршынкент қалаларын қарсылықсыз алды.** **Ашнас қаласын қорғаған керейлер** қатты қарсылық көрсетті. Бірақ күш тең емес еді. Қала халқының көбі қырылып кетті. Бұдан кейін **Жент пен Янгикент қалалары** құлады. Осының бәрі 1219-1220 жылдың қысы мен көктемінде болған оқиғалар еді. 1220 жылды Жошы хан Жент қаласында өткізді. Ал 1221 жылы **Үргеніштің тұрғындары қаланы бірнеше ай бойы ерлікпен қорғады.** Сондықтан бұл қалаға Жошы, Шағатай және Шыңғыс хан әскерлерін әкелуге мәжбүр болды. Қала алдырмады. Оны тура шабуылмен ала алмағаннан кейін, моңғолдар Әмудария өзенінің бөгетін бұзып, қаланы суға толтырып барып басып алды.

Монғол басқыншыларына Орта Азияның ең ірі қалалары **Бұкара мен Самарқан қалаларының халқы да табанды қарсылық көрсетті.** Оңтүстік және Оңтүстік Қазақстан арқылы сапар шеккен **Плано Карпини** осынау жерден яғни Сырдарияның төменгі жағынан "қиратылған сансыз қалаларды, бұзылған бекіністерді, көптеген қаңырап қалған қыстақтарды көргендігін" айтады. Қалалармен қатар суару жүйелері бұзылып, егістіктер тапталды және сол маңайдағы егіншілік аймақтары құртылды. Сырдария бойындағы егінді мекендердің көптеген халқы қырылды, егіншілері тұтқынға алынды, үшіншілері басы ауған жаққа бытырап қашты. Тұтас бір аудандар, оның ішінде көшпелілері де бар, құлазып бос қалды.

1219 жылдан 1221 жылға дейін Шыңғыс хан әскерлері бүкіл Орта Азиядағы көптеген қалаларды тонауға салып, жойып жіберді. Хорезмшах Мұхамед Иранға қашып кетті. Ол кейін Каспий теңізі аралдарының бірінде өлді. 1220-1221 жылдарғы қысқы жорықтардың нәтижесінде моңғолдар Хорезм жерін тегіс жаулап, Орта Азиядағы соғыс қимылдарын аяқтады. 1221 жылдың көктемінен бастап соғыс Хорасан, Ауғанстан және Солтүстік Үндістан мемлекеттерінің жеріне ауысты.

Жебе ноян мен Сүбедей ноян басқарған 30 мың әскер Солтүстік Иран арқылы 1222 жылы Кавказға баса көктеп кіріп, аландарды, қыпшақтарды, орыстарды талқандаған соң Шығыс Дешті Қыпшақ арқылы Ертістегі Шыңғыс хан ордасына 1224 жылы оралды. Осылайша, 1219-1224 жж. моңғол шапқыншылығы нәтижесінде Қазақстан мен Орта Азия Шыңғыс хан империясының құрамына енді.

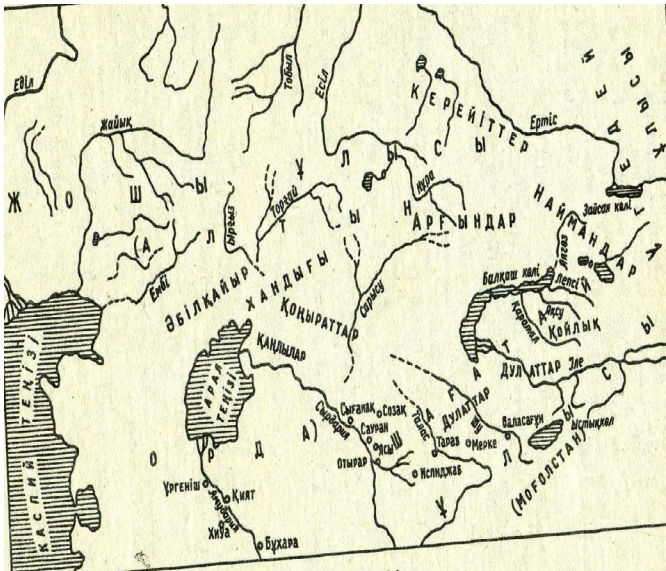
Шыңғыс ханның жаулап алған байтақ жері түгелімен оның балаларына бөлініп берілді.

Моңғол шапқыншылығының аумағы көрсетілген карта

Шыңғыс хан өзінің империясын 4 ұлына үлестіріп берді: кіші ұлы Төлей Шыңғыс ханның негізгі жұртын – Моңғолияның өзін, сондай-ақ, моңғолдың тұрақты 129 мың адамдық армиясының 101 мыңын алды. Моңғолиядан батысқа қарай жаулап алынған ұлан-ғайыр аумақ, үлкен ұлдарына бөлінді, бұл орайда олардың әрқайсысына тұрақты әскерден 4 мың адамнан бөлініп берілді. Шыңғыс ханның үшінші ұлы Үгедейге Батыс Моңғолия мен ұлысының орталығы орналасқан Жоғарғы Ертіс пен Тарбағатай аймағы қарайтын болды. Өзін ұлы хан деп жариялағаннан кейін (1228/29-1241) Үгедей, Орхонда, Қарақорымда тұрды.

Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай Шығыс Түркістанды, Жетісу мен Мауереннахрды алды. Жамал Қаршидің деректері бойынша, Шағатай иеліктерінің негізгі бөлігін құраған өлке Аларғу елі деп аталды, оның басты қаласы Алмалық болды. Шағатайдың жазғы ордасы Іле өзенінің, алқабындағы Күяш деген жер болды. Оның мирасқорларының ордасы, Жувейни деректері бойынша, түрікше Ұлығ-Иф (Ив) деген атпен, яғни «Үлкен үй» деген атпен мәлім болған. Шағатай мен оның мирасқорлары иеліктерінің құрамына Балх және Хорасан өлкелері де кірді.

Моңғолдар билігі тұсындағы Қазақстан

Үгедей хан қытайлық суреттерде

Шыңғыс ханның үлкен ұлы **Жошының үлесі Жетісудың солтүстік бөлігін және Төменгі Еділ бойына дейінгі жерді қоса бүкіл Шығыс Деиші-Қыпшақты қамтыды.** Рашид ад-Диннің деректеріне сәйкес, Жошының ордасы Ертісте болған, бірақ басқа деректемелер бойынша, ол Сарысуға жақын маңда, қыпшақтар елінде жерленген. Алтын Орданың құрылуына байланысты Жошы ұлысының саяси орталығы Төменгі Еділге ауысты.

Сонымен Қазақстан аумағы моңғолдың үш ұлысының құрамына: далалық бөлігі – Жошы ұлысының құрамына, Оңтүстік және Оңтүстік - Шығыс Қазақстан – Шағатай ұлысына, Жетісудың солтүстік- шығыс бөлігі - Үгедей ұлысына кірді.

Моңғол әскерлері

Қазақстанда Шыңғыс ханның құрметіне шығарылған монета

Дәріс №10. Тақырыбы: Алтын Орда (1243 ж. - XV ғ. ортасы).

Қаралатын мәселелер:

1. Алтын Орда мемлекетінің құрылуы
2. Саяси-экономикалық құрылымы
3. Мәдениеті

Әдебиет:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вуза. – Алматы: Алматыкітап, 2013. – С. 94-101.

Қазақстан тарихы. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 1998. 2-том. – 77-89-бб.

Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: Норма К, 2008. – 129-141-бб.

Қосымша:

Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1991.

Қыраубаева А. Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет (XIII – XIV ғ.) //

А. Қыраубаева . Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы. – 2-кітап, – Алматы: Өнер, 2008. – 199-209-бб.

Махаева А.Ш. Батудың Русь пен Шығыс Еуропаға жорығы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 1999. – 183-б.

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Алматы, 1999. – 117-б.

Моңғолдың құпия шежіресі. – Өлгий, 1979.

Почекаев Р.Ю. Золотая Орда: История в имперском контексте. – СПб.: Наука, 2017.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т.1-3 / Пер. с персид. Л.А.

Хетагурова. – М.,Л: Изд-во Ан СССР, 1952-1960.

Трепавлов В. В. Золотая Орда в XIV столетии. – М.: Квадрига, 2010.

Ханы Золотой Орды. – Казан. Татар китап нәшрияты, 1995. – 127 б.

1235 жылы Карақорымда өткен моңғол ақсүйектерінің Құрылтай жиналысында Шығыс Еуропаға жаңа жорықтың жоспары арнайы талқыланып, оған 1 жылдай дайындық жұмыстары жүргізілді. Құрылтайдың шешімі бойынша моңғол әскерлерін Шыңғыс ханның немересі Жошының екінші ұлы Бату хан басқаратын болды. ***Батудың Русь пен Шығыс Еуропаға жорығы 1236-1242 жылдары орын алды.*** Осы жорықтың нәтижесінде Бату әскері Еділ Бұлғарларын, бұдан соң бірнеше орыс княздықтарын, Венгр корольдығын, Польшаны жаулап алды.

Батуды қытайлық суретшілер осылай бейнелеген

Алайда, 1241 жылы ұлы хан Үгедейдің қайтыс болуы туралы хабарға байланысты бүкіл Еуропаны аламын деген райынан қайтып, Бату кері оралуға мәжбүр болды.

Алтын Орда мемлекетінің негізі **1243 жылы** қаланды. Оның негізін салушы Бату хан болып саналады. ***Территориясы негізінен Жошы ұлысының***

жерін және Бату жаулап алған жерлерден құралды. Еділ Бұлғариясы, Солтүстік Кавказ, Қырым түбегі, Шығыс Еуропа мен Арал маңы және Батыс Сібір далалары, орыс, бұлғар княздіктері (Видин, Тырново) кірді, Сербия вассалдық тәуелділікте болды. Астанасы – **Сарай-Бату** (қазіргі Астраханның маңы), **кейін Сарай-Берке** (Едідің жоғарғы бойы) болды. Алтын орда екі қанаттан тұрды – **Ақ Орда және Көк Ордадан**.

Алтын Орданың картасы

Халқы қыпшақтар, қимақтар, бұлғарлар, хазарлар, моңғолдар, татарлар, славяндардан тұрды. **Тұрғындар көшпелі аристократиядан** (хандар, нойандар, бектер, әмірлер, мырзалардан), **әскерилерден** (темниктер, батырлар, нөкерлерден) және **қара халықтан** құралды.

Алтын орда **Өзбек (1312-1342 жж.) және оның ұлы Жәнібек (1342-1357 жж.) ханның тұсында барынша күшейді**. Ислам дінін Өзбек хан мемлекеттік дінге айналдырды. Берке хан Мысыр елінің сұлтаны Бейбарысқа елшілік аттандырды. **Беркенің тұсында (1257-1266 жж.)** Алтын Орда Моңғол империясынан тәуелсіз елге айналды, ал **Меңгу-Темірдің билігі кезінде (1266-1280 жж.)** біржола оқшауланып, тіпті, **өз теңгесін соға бастады**.

Алтын Орданың әлсіреуін «**Ұлы дүрбелең**» оқиғасы әлсіретіп жіберді. Ол **1357-1380 жылдары** орын алды. Хандар билік үшін таласып, бірін-бірі өлтіріп, тақтан тайдырумен болды. **1380 жылы Мамай бастаған қол Куликово шайқасында жеңіліс тапты**.

Куликово шайқасы

Билікті Ақ орда билеушісі Тоқтамыс хан басып алды. Тоқтамыс хан билікті нығайта түсу үшін 1382 жылы Мәскеуді өртеді. Алайда Алтын Орда **XV ғ. ортасында** Ақ Орда, Ноғай ордасы, Қазан хандығы, Қырым хандығы Астрахан хандығы секілді **бірнеше хандыққа бөлініп кетті**.

2. Саяси-экономикалық құрылымы. Алтын орданы Жошы ұрпақтарынан шыққан хан басқарды. Жергілікті жерде **басқақтар** (XIV ғ. басына дейін) мен **ұлысбектер** билік жүргізді. Азаматтық істерді – **уәзірлер** қарады, салық жинауды – **даруғалар**, әскери істі басқаруды **беклербектер** жүзеге асырды.

3. Мәдениеті. Қыпшақ тілі негізгі мемлекеттік тіл болды. Қалалық мәдениет, қолөнер **Сарай, Қажытархан, Хорезм, Бұлғар, Сарайшық, Қырым және т.б.** өркендеді.

Алтын Орда кезіндегі мұнара

Алтын орда дәуірінен қалған керамикалық бұйымдар

Теңге шығару. Батый, Берке хандар кезінде теңгелер Шыңғыс ханның атына шығарылса, Меңгу Темір кезінен алтынордалық хандар өз атынан теңге соға бастады. Теңге шығаратын сарайлар Сарай, Қажытархан, Сарайшық, Гүлстан, Хорезм, Үргенш, Сығанақ сияқты қалаларда болды. Жәнібек ханның кезінде шыққан теңгеде: «Әділетті сұлтан Жалал-ад-дин Махмұд Жәнібек хан, Жаңа сарайдың теңгесі, 741» деп жазылған. Ал «бұлғар» деген жазуы бар теңгені Шәдібек ханнан Ұлығ Мұхаммедке дейінгі билеушілер шығарып тұрды.

Алтын Ордада қаржы мәселесімен Хорезм мен Бұқара тұрғындары айналысты. Алтынордалық теңгелер бүгіндері Қытай, Үндістан жерінен де табылып отыр, бұл сауда-саттықтың осы елдермен қызу жүргенін көрсетеді.

Алтын Орда дәуірінде (13-15ғ.) Қыпшақ даласындағы түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениеті мүлдем жаңа сапалық дәрежеге көтерілді. Бұл кезде мемлекет астанасы болған Сарайшық қаласына Батыс пен Шығыстың аса көрнекті ғалымдары, сәулетшілері, ақындары, өнер қайраткерлері, т.б. жиналған еді.

Әдеби шығармалар: Алтын Орда дәуірі әдебиеті тұсында әл-Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Сайф Сараидің «Гулистан бит-турки», («Түркі тіліндегі Гүлістан», Құтбтың «Хосрау — Шырын», Дүрбектің «Жүсіп - Зылиха» дастандары ерекше мәшһүр болды. Сондай-ақ, Насреддин Рабғузидің «Қиссасул әнбия» деп аталатын прозалық шығармасы да кең тараған болатын. Қыпшақ тілінің сөздігі — «Кодекс куманикус» атты кітап та заман талабы бойынша өмірге келген туынды еді. «Кодекс куманикус» үш тілді – латын-парсы-қыпшақ сөздік.

لا فاقا صلدنا کی قایم تو را قتل و قفسین
 او نونان حق اولد زمان ایچیندا خلق به آزار
 بطاغای تن شهر
 کوردوم اول وقت بر طالم او نوینر
 اینجه اول تنده او یوسا حسی را و
 دایم الملک اظلم کم فیلنا اینک
 اولما کی کجی جانقدار بران
 منیر ملک کی انور کلا کجها عنت یلسنا ملک اصیجا
 نکره اسید اویست و او مولوی شهر
 دنیا فاسکانو دم بکیز خوش زخم نوو
 عشت کا او زوم کونکله اذره غم نوو
 بیر غزان معریا شقاری تو و و کایا تو را بدی
 ای شهر ای دولسا یچیندا مور تیگی تالی خون

Страница рукописи поэмы
 Саифа Сарая «Гульстан»,
 хранится в библиотеке
 Лейденского университета
 (Голландия)

Сайф Сарай.

Дәріс №11. Тақырыбы: Қазақстан аумағындағы XIV-XV ғғ. ортағасырлық мемлекеттер.

Қаралатын мәселелер:

- 1) Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі мемлекеттер;
- 2) XIV-XV ғғ. Қазақстанның экономикасы және мәдениеті

Әдебиет:

Негізгі:

Ким Г.В. История Казахстана. Учебник для вузов. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2013. – С. 94-101.

Қазақстан тарихы. Бес томдық. – Т. 2. – Алматы: Атамұра, 1998. – 100-170-бб.

Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: Норма К, 2008. – 129-141-бб.

Қосымша:

Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1991.

Әмір Темірдің аманаты / Өзбекшеден аударған И.Сапарбай. – Алматы, 2008. – 144-б.

Батырбеков Г.О. Наследие академика К.И. Сатпаева по общественным наукам. – Алматы, 1997. – С.146-160.

Дулати М.Х. Тарихи-и-Рашиди. – Алматы, 2003. – 73-105, 171-175-бб.

Махаева А.Ш. Ұлы жібек жолы. – Алматы, 1999. – 61-63-бб.

Почекаев Р.Ю. Золотая Орда: История в имперском контексте. – СПб.: Наука, 2017.

Сатпаев К.И. Избранные статьи о науке и культуре. – Алма-Ата, 1989.

Ер Едиге / Предисловие К.И. Сатпаева. – М., 1927.

Ханы Золотой Орды. – Казан. Татар китап нәшрияты, 1995. – 127 б.

1) Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі мемлекеттер. Ақ Орда (Көк Орда). Алтын орда XIV ғасырдың екінші жартысында бірнеше аймаққа бөлінді. Куликова шайқасынан кейін Алтын Ордадан орыс князьдері тәуелсіздік алды, бірте-бірте Қырым, Еділ бұлғарлары бөлініп шықты, Хорезм Әмір Темірге тәуелді болып қалды.

Жошы өлген соң Шығыс Дешті Қыпшақты үлесіне алған Орда Ежен (Жошының ұлы, Батудың ағасы) және оның мұрагерлері дербес Ақ Орда мемлекетін құрды. **Ақ Орданың негізін салушы – Орда Ежен Жошыұлы.** Ақ Орданың территориясы қазіргі Қазақстан аумағын түгел қамтыды. **Тілі - қыпшақ тілі.**

Халқы. А.О. халқы этникалық жағынан қыпшақ, қаңлы, үйсін, жалайыр, алшын және т.б. бірыңғай түркі тілдес тайпалар мен халықтардан тұрды. Әйгілі араб тарихшысы **Әл-Омари бұл жөнінде былай дейді:** «Ертеде бұл мемлекет – қыпшақтар елі болған еді, ал оларды татарлар (моңғолдар) билеп алғаннан кейін қыпшақтар солардың қол астына қарап қалды. Сонан кейін олар (моңғолдар) бұлармен (қыпшақтармен) араласып туыс болып кетті, әсер олардың (моңғолдардың) табиғи және нәсілдік сипатын өзгертіп

жіберді, олардың бәрі (бұлармен) бір атадан тугандай, дәл қыпшақ болып кетті. Осыдан кейін моңғолдар қыпшақ жеріне мекендеп қалды. Бұлармен неке қиысып, осылардың (қыпшақтардың) жерінде тұрып қалды».

Орталығы алғаш Ертіс бойындағы Алқакөл маңы болса, кейін Жетісу жеріндегі Алакөл маңына ауысты. Тәуелсіздік жолының ізашары Орыс (Ұрыс) ханнын (1376-1380) тұсында мемлекеттің астанасы Сығанақ қаласына көшірілді.

Ақ Орда мемлекетінің картасы

XIV ғ. екінші ширегінде, Ерзен мен Мүбәрәккожа хандар билігі тұсында Ақ Орданың Алтын Ордадан оқшаулануы басталып, XIV ғ. 60-70 билік еткен Ұрыс хан кезінде едәуір нығайды.

Ақ Орда хандары: Орда-Ежен, Сартақ, Қонишы (Қойшы), Баян, Сасы-Бұқа, Ерзен, Мүбәрәк, Шымтай, Орыс хан, Тоқтамыс, Қайыршық және Барак болды. Орыс хан 1368 ж. Еділ бойына қарай жорыққа аттанады. 1374-1375 жж. Сарай, Қажы Тархан қалаларын алып, Кама бұлғарларын бағындырады. Бірақ Мамайды жеңе алмай, кері, Сыр бойына қайтады. Қайтар жолда Сарай қаласы маңын жаулауда өзіне көмекке келмеген Маңғыстау аумағын билеуші Тұйқожаны жазалайды. Оның баласы Тоқтамыс қашып барып, Әмір Темірді паналайды. Ақ Орда мен Моғолстанды жаулап алуды көздеп отырған Әмір Темір оны жылы қабылдап, қару-жарақ, әскер беріп, Ақ ордаға аттандырады. Тоқтамыстың 1374-1375 жж. алғашқы жорығы сәтсіз аяқталады. Бұл соғыста Орыс ханның ұлы Құтылық Бұқа қайтыс болады. Тоқтамыс тек төртінші жорығынан кейін ғана Ақ Орданың ханына айналды. Ал 1380 жылы Алтын орданың да ханының тағына отырды. **Сөйтіп, Тоқтамыс 1380-1395 жж. Ақ орданы және Алтын орданы қатар биледі.**

Күшейіп алған Тоқтамыс енді Әмір Темірдің өзіне қарсы шықты. XIV ғасырдың аяқ шенінде Алтын Орданы билеген Тоқтамыс хан мен Әмір Темір арасында сұрапыл соғыстар болды. **1391 жылы Әмір Темір Құндызша деген жерде (қазіргі Ресей федерациясына қарасты Куйбышев**

облысында)Тоқтамысты жеңеді. 1395 ж. Әмір Темір 2 рет Алтын ордаға жорық жасады, сөйтіп, 1395 ж. Алтын орданың астанасы Сарай Беркені басып алып, Алтын ордаға қатты соққы берді.

1395 ж. Терек өзені бойында (Солтүстік Кавказ) Әмір Темірден біржолата жеңілген Тоқтамыс Сібірге қашып кетеді.

Әмір Темір Ақ Орданың ханы етіп Орыс ханның баласы Қайыршық Темір Құтылықты қояды. 1423-1428 жж. орданы Барақ сұлтан Орыс хан немересі басқарды. Ол 1425-1426 Әмір темірдің немересі Ұлықбекке қарсы аттанды. Ұлықбек жеңіліп, зорға қашып құтылады. Нәтижесінде Ақ Орда Темір әулеті үстемдігінен тәуелсіз болып алады. 1428 ж. Барақ хан қайтыс болып, ішкі қайшылықтың кесірінен үкімет билігі Жошының кіші (5-ші) ұлы Шайбан тұқымынан шыққан Әбілқайыр сұлтанның қолына өтеді. Сөйтіп, 1227 ж. Орда Еженнен бастап, 1428 ж. Бараққа дейін 200 жылдай басқарылған Ақ Орда мемлекеті өмір сүруін тоқтатты.

Әбілқайыр хандығы (1428-1468). Шайбан әулетінен шыққан Дәулет Шайоғлының баласы Әбілқайыр 1428 ж. Тура қаласында хан болып сайланды. **Әбілқайыр хандығы тарихи әдебиетте «Өзбек хандығы», «Көшпелі өзбектер мемлекеті» деп те аталады.** «Өзбек» деген жалпы атаумен түркі тайпалары аталды. Әбілқайыр хандығының халқы 92 ру-тайпадан тұрды. Тұрғындардың ең көбі, Фазаллах Рузбиханның мәліметінше, ер жүрек қазақтар болған, сонымен бірге мемлекетте шайбандар мен қарақалпақтар да тұрған.

Әбілқайыр хандығының астанасы Тура (1428 ж.), Орда-базар (1431 ж.), Сығанақ қаласы (1446 ж.) болды. XV ғ.30 жылдары Әбілқайыр Тоқа Темірдің ұрпақтары Махмұд пен Ахмед хан иелігіндегі Арал, Сырдария жерлері үшін соғысқа аттанады. **Шайқас 1431 ж. Екіретүп деген жерде өтеді. Әбілқайыр жеңіске жетеді.**

1430 ж. Әбілқайыр Хорезмді басып алып, Үргенішті тонады. 1446 ж. Самарқан мен Бұқараға шабуылдады. Көп ұзамай 1446 ж. Атбасар маңында Мұстапа ханды тас-талқан етіп жеңді.

Осы жылы Созақ, Сығанақ, Аққорған, Үзкент қалаларын басып алып, астанасын Сығанаққа көшіреді. Сөйтіп, Әбілқайыр өзінің хандығына көптеген егіншілік, отырықшылық аудандарды қосып алды. Алайда Жошы әулеті Әбілқайырды қолдамады. Әбілқайырдың қалалар мен оның төңірегіндегі алқаптарды алуы Жәнібек пен Керейдің және оған тәуелді, Сырдария бойы мен Қаратау өңірінде көшіп-қонып жүрген қазақтардың мүдделеріне қайшы келді. Бұл олардың арасындағы күретгің қайта жанданып, қазақ сұлтандары мен оларға қарасты рулар мен тайпалардың көшіп келуіне әкеліп соқтырған аса маңызды себептің бірі болды. 1456-57 жж. Сығанақ түбінде Әбілқайыр калмақтардан жеңіліп, Түркістанды тастап, Дешті Қыпшаққа кетуге мәжбүр болды. 1468 ж. Жетісуға, Моғолстанға қарсы жорыққа аттанған Әбілқайыр Алматы маңындағы Аққыстау деген жерде қаза тапты. Оның мұрагері Шайх-Хайдар хан ішкі талас-тартыста өлтірілді. Ал Әбілқайырдың немересі Мұхаммед Шайбани (1470-1510) қазақ хандарымен Сыр бойындағы қалалар үшін ұзақ соғыс жүргізді.

Ноғай ордасы. Алтын Орда ыдырап, Ақ Орданың әлсіреуі нәтижесінде Қазақстанда бой көтерген мемлекеттік құрылымдардың бірі - Ноғай Ордасы еді. Ноғай Ордасы XIII ғ. екінші жартысында бөлектене бастады. Бұл процесс XIV ғ. Әмір Едіге тұсында жалғасып, оның баласы Нұраддиннің (1426-1440) кезінде аяқталды. **Ноғай Ордасының территориясы Еділ мен Жайықтың арасындағы созылып жатқан дала мен құмды, таулы жерлерді алып жатты. Орталығы – Сарайшық (Жайық бойындағы).**

Ноғай Ордасы негізінен Жайық пен Еділ арасын жайлаған негізгі тайпа манғыттардан тұрды, сол себепті де бұл ұлыс **«Маңғыт жұрты»** деп те аталды. «Ноғай», «ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» деген терминдер әдебиетте алғашқы рет тек XVI ғ. басында ғана пайда болды. **Ноғай Ордасының құрамына қоңырат, найман, арғын, қаңлы, алшын, қыпшақ, кенгерес, қарлұқ, алаша, тама және басқа ру - тайпалар кірді.**

Негізін салушы – Едіге (1396-1411). Ол басқарған «Маңғыт жұрты» елеулі иеліктердің бірі болды. Едіге беделді билеуші ретінде танылды және көрші иеліктерге де ықпалды болды. Ибн Арабшах оның өз иеліктері мен әскері бар 20 ұлының барын көрсетеді. Едіге 200 мыңнан аса әскерді ұдайы қарамағында ұстаған. **Ноғай Ордасы этникалық емес, саяси құрылым болды.** Ш.Уәлиханов ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан орда» деп көрсетті. Ал Хақназар хан «қазақ-ноғай ханы» деп аталды. XVI ғ. ортасында Ноғай Ордасы бірнеше иелікке бөлініп кетті.

Едігені халқы «Ел қамын жеген Едіге» деп ардақтаған. Ол 1399 жылы Литва-Польша әскері мен Тевтон ордені рыцарьларының біріккен жасақтарына күйрете соққы берді. 1408 ж. Едіге орыс әскерлерін талқандап, Мәскеуге дейінгі жерлерді жеңісті жорықпен жүріп өтті. Оның есімі тарихи шежіре жылнамалардың бәрінде де үлкен құрметпен аталды. Сол заманғы ақындар **Едігені: «Артынан келіп қарасам, қаһардан пайда болғандай, алдынан келіп қарасам, лапылдан пайда болғандай», – деп сүйсіне жырға қосты**

Ноғай Ордасында бүкіл саяси билік пен экономикалық өмір шын мәнінде Едіге ұрпағы маңғыт әмірлерінің қолында болды және оны рудағы жасы үлкендігіне қарай мұраға қалдырып отырды. Алтын Ордадан бөлектенген бірқатар иеліктердің аумақтарында Шыңғыс ұрпақтарынан қайсыбір адамды хан көтеру Едіге ұрпақтарының келісімінсіз жарамсыз деп танылатын дәстүр болған. **Шығыс Дешті Қыпшақтың саяси өмірінде XV ғасырда Едігенің ұрпақтары Уақас би, Мұса мырза, Жаңбыршы және басқалар зор рөл атқарды.**

XVI ғ. Ноғай Ордасының Орыс мемлекетімен сауда-экономикалық және саяси байланыстар бірте-бірте қалыптаса бастады. XVI ғ. екінші жартысында Казан және Астрахан хандықтары Ресейге қосылғаннан кейін Ноғай Ордасы бірнеше дербес иеліктерге ыдырап кетті, оның ыдырау процесінде халықтың бір бөлігі Кіші жүз құрамына енді. Солтүстік-шығыста тұратын ноғай рулары Сібір иеліктеріне қарап кетті.

Моғолстан. Ұлы ханға тәуелді болмаған саяси бірлік түріндегі ортаазиялық шыңғыстықтардың мемлекеті – Хайду мемлекеті. Хайду (1269-1301 жж.) билеген кезде мемлекеттің құрылымы өзінің толысу шегіне жетті.

Жамал қаршының сөзіне қарағанда, Хайду әділетті, қайырымды, жұмсақ мінезді, елінің мүддесін қорғайтын білімді, мұсылмандарға камқор хан болған. Үгедейдің немересі Хайду өлгеннен кейін көп кешікпей, Шағатай ұлысы өзара тартыстың әсерінен XIV ғасырдың 40 және 50- жылдары он шақты иелікке бөлініп кетті. 1306 жылдан 1370 жылға дейін онда 20 хан ауысты, осының бәрі XIV ғасырдың ортасына қарай Шағатай мемлекетінің ыдырап, батыс пен шығыс бөліктерге бөлінуіне әкеп соқты. Шығыс бөлігі Моғолстан атанды, ал батыс бөлігі - Мауреннахр дербес аймақ күйінде қала берді. Сөйтіп, 1346 жылы Шағатай мемлекетінен Моғолстан деп аталған солтүстік-шығыстағы аумақ бөлініп шықты.

Негізін салушы, В.В. Бартольдтің көрсетуінше, Барақ ханның ұлы, Шағатайдың шөбересі Тува (Дува) (1306-1307). Моғолстандағы ру-тайпалар «моғол» деп аталған. Түркі халықтары моңғолдарды «моғолдар» д.а.Тарихи оқиғаларға байланысты Моғолстанның жер көлемі бірде кеңейіп, бірде тарылып отырды. Моғолстанның саяси өмірінде дулат руы басты рөл атқарды. Дулаттар бұл кезде Жетісудағы ең ірі түрік тайпаларының бірі болатын. Дулаттар Шығыс Түркістанды, Ферғананың бір бөлігін, Алайды, Ыстық-көлге дейінгі бүкіл Орталық Тянь-Шаньді қамтыған байтақ та бай жер - **Манғылай Сүбе аймағын** иеленді. Дулаттар иеленген Манғылай Сүбе өлкесі Моғолстанға кейде қосылып, кейде бөлініп кетіп отырды. Дулаттардың ең күшті де беделді билеушісі Поладшы (Болат) болды. Орталығы Ақсу қаласы болатын. Манғылай Сүбе өлкесінде дулаттардан өзге албан, суан, қаңлы, керей, арғын, найман т.б. да тұрды. Бұлардың басым көпшілігі ежелден осы өңірді мекендеген түрік тілдес тайпалар, олардың ішінде жергілікті түрік тілдес халықтарға сіңіп, түріктеніп кеткен моңғол тайпалары да болды. Поладшының кіші бауыры Камар-ад-дин Талас, Шу өңірін, Ыстыккөлден Балқашқа дейінгі аймақты басқарды. Поладшы Шыңғыс тұқымынан болмағандықтан хан сайлана алмады, сондықтан 1348 ж. оның қолдауымен **Моғолстанның бірінші ханы Тогылық Темір** (Шағатай ұрпағы) таққа отырады. Ал Поладшының өзі жоғарғы билікті – ұлықбек қызметін иеленеді.

Тогылық Темір 1354 ж. өзі ислам дінін қабылдап, оны мемлекеттік дінге айналдырды. Ол Мауреннахрды өз иелігіне қосуды ұйғарды. 1360-1361 жж. Мауреннахрға жорық жасап, Самарқанға өзінің ұлы Илияс Қожаны отырғызды. Ал Орта Азияның болашақ билеушісі Әмір Темірді Кеш қаласының бастығы етіп тағайындады.

Моғолстан шекарасы Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и-Рашиди» атты кітабында былай баяндалады: **«Қазір Моғолстан деп аталатын жер аумағының ені мен ұзындығы 7-8 айға созылатын жолды көрсетеді».** Сол кездегі Моғолстанға казіргі Оңтүстік-шығыс және Оңтүстік Қазақстан аумағы кірген. Одан әрі қарай **Мұхамед Хайдар Дулат былай жалғастырады: «Моғолстанда үлкен өзендер көп, үлкендігі Джейхунга (Әмудария) ұқсайды. Олардың ішінде Іле, Еміл, Ертіс, Шұйлық және Нарын бар. Бұл өзендер Сырдариядан кем түспейді. Бұл өзендердің көп бөлігі Көкіе теңіз (Балқаш) көліне құяды, ол Моғолстан мен Өзбек ұлысының ортасын да бөліп тұрады».**

Бұл мемлекет Шағатай ұлысының бір бөлігі еді, ал екінші бөлгінде Мауереннахр өмір сүріп жатты.

Моғолстанның құрамына Түркістан, Оңтүстік-шығыс Қазақстан облыстары және Орта Азияның кейбір облыстары кірді. Оған кіретін тайпалар: дулаттар, албандар, суандар, қаңлылар, ксренлер, арғындар, барластар т.б. Моғолстанның орталығы **Алмалық қаласы** болды.

1364 ж. Тоғылық Темір ауырып қаза тапты. Моғолстанда билік Ілияс Қожаға көшкенде Мауереннахрға билеуші болып Хұсайын тағайындалды. Осы тұста қарындасына үйленіп Хұсайынмен дос болған Әмір Темір онымен бірге Моғолстанға қарсы шығып, Мауереннахрды өздерінің қол астына біріктіруге кірісті.

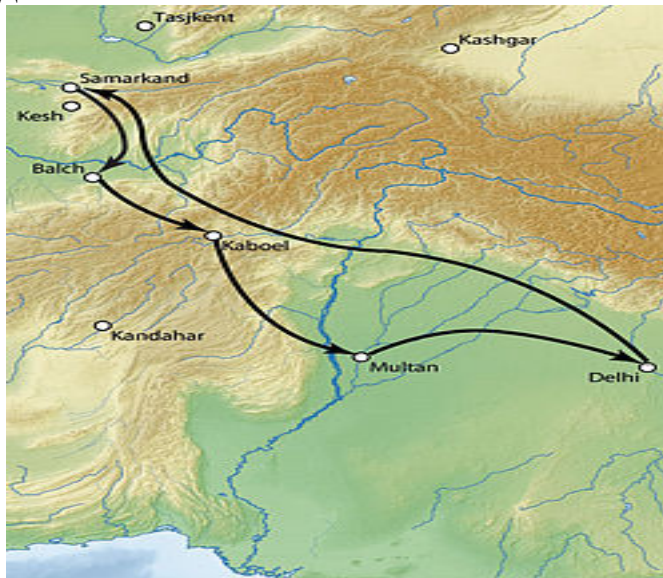
Әмір Темірдің жорықтарының сызбасы

Темір билік биігіне өрлегенде мұсылман дініне сүйенді. Ол діндар емес еді. Әйтсе де ол көптеген мешіттер, діни оқу орындарын, Түркістанда Қожа Ахмет Йассауидің мазарын салдырды.

Әмір Темір салдырған Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі. Түркістан қаласы. XIV ғасыр

1365 ж. 22 маусымда 10 мыңға жуық адам қырылған Ташкент маңында «Батпақ шайқасы»(Джанг-и лой) өтті. Шайқас кезінде нөсер жаңбыр құйып, адамдар батпақ пен лайға шыланып, соғыс алаңында ажал құшты. Ілияс Қожа Әмір Темірді жеңді. Бірақ Самарқанды ала алмай кері оралады. Оны дулат руының әмірі Камар ад-дин үй-ішімен қоса қырып салады.

Әмір Темірдің жорықтары

XIV ғасырдың 70-90 жж. Орта Азия билеушісіне айналған әмір Темір Моғолстан мен Ақ Ордаға қайта-қайта шапқыншылық жорықтар жасады.

Әмір Темірдің әскерлері Алмалық маңына дейін келді және осы өңірдегі керей тайпасын талан-таражға ұшыратты. Әмір Темірдің шапқыншылық жорықтары Ақ Орда мен Моғолстан халқына ауыр азап шектірді. Егін шаруашылығы бүлінді, қала-қыстақтар қирап, сауда мен колөнер құлдырап, мал басы кеміп кетті. Осының нәтижесінде 70-80-жж. өзінде-ақ Моғолстан билеушілері Қызыр Қожа ханның (1388-1389 жж.), әмір Қамар ад-дин Дулаттың, Енке төренің және басқалардың Жетісу мен Қашқарияға Темір әскерлерінің басып кіруіне қарсы ұзаққа созылған және табан тірескен күрес жүргізуіне тура келді. Осы күрес барысында Ақ Ордамен күш біріктіруге әрекет жасалды. Әмір Темірге қарсы бірлескен күресінің Шығыс Дешті-Қыпшақ пен Жетісу халқының саяси, шаруашылық байланыстарын орнату үшін зор маңызы болды. Орта Азия билеушісі жорықтарының нәтижесінде Моғолстан уақытша үлестерге бөлініп кетті. Қызыр Қожа хан өзін Темірдің вассалы деп тануға мәжбүр болды. Темір ұрпақтары XV ғасырдың I-жартысында Оңтүстік-Шығыс Қазақстан мен Қырғызстан жерлерінен дәмеленуін тоқтатпады.

Әмір Темір

Самарқан қаласындағы Әмір Темір кесенесі

Әмір Темірдің мүсіні

Ташкент қаласындағы Әмір Темір ескерткіші

Әмір Темірге арналған Ташкенттегі мұражай

Қызыр Қожа хан өлген соң, онын балалары билеген кезеңдерде өзара талас-тартыс қайта өршиді. Моғолстан мемлекеті бірнеше бөлікке ыдырады. 1408 жылдан Моғолстан ханы Мұхаммед ханның тұсында Моғолстан іс жүзінде Темір әулетіне тәуелді болған жоқ. Бұл хан Темір әулеті билігінен

Моғолстанның батыс аудандарын, Шу, Талас алкабын азат етіп қоймай, сонымен қатар Түркістан мен Ферғананың егіншілікті алқаптарына қол жеткізу үшін одан әрі жылжуга күш салды.

Мұхаммед Хайдар Дулати көрсеткендей, Мұхаммед хан ел басқару ісін тәртіпке келтірді.

Дегенмен Мұхаммед ханнан кейін Моғолстанда бүліктер мен өзара дау-жанжал қайта өрбіп, мұны Мауереннахр билеушілері пайдаланды. 1414 ж. Қашқария қайтадан Темір әулетінің иелігіне көшті. Әмір Темірдің ұрпағы Ұлықбек 20-жж. Моғолстанның өз ішінде Жетісу жерлерінде, Солтүстік Тянь-Шаньда Темір әулетінің ықпалын кеңейту қадамдарын жасады.

1418-1421 жж. Моғолстанда үкімет билігі Уәйіс ханның қолында болды. Моғол тағына екінші бір үміткер Шер-Мұхаммедтің өтініші бойынша 1421 ж. маусымда Ұлықбектің өзі Моғолстанға жорыққа аттанды. Ұлықбектің көмегіне сүйенген Шер-Мұхаммед 1421 ж. елде билікті өз қолына алды. Моғол әмірлері мен бектерінің бір тобы оны қолдаса, енді бір тобы Уәйіс хан жағында қалды. Уәйіс хан тұсында (1418-1428 жж.) ойраттардың Моғолстанның шығыс шекараларына қысымы күшейе түсті.

Уәйіс хан 1422 ж. Турфан қаласын басып алып, оны өз астанасына айналдырды, ал ойраттар Хами қаласына шабуыл жасады. Уәйіс хан он жыл ішінде қалмақтардың барлығы 61 шабуылына тойтарыс берген.

XV ғасырдың I-жартысында Оңтүстік-Шығыс Қазақстан тынымсыз өзара алауыздық қырқысулар сахнасына айналды. Қызыр Қожа хан, Мұхаммед хан, Уәйіс хан тұстарында Моғолстанда үкімет билігін орталықтандыру мен ішкі саяси жағдайларды уақытша тұрақтандырудың жекелеген кезеңдерін феодалдық күресінің жаңа толқындарымен, Жетісу аумағына батыстан Темір әулеті және шығыстан ойраттар жасаған үздіксіз шапқыншылықтары бұзып отырды.

Уәйіс хан өлгеннен кейін 1433 ж. шамасында хан тағына 13 жасар Есен-Бұға (1433-1462 жж) отырды. Арада бірнеше жыл өткен соң моғол көшпелі ақсүйектерінің талап етуімен жаңа хан Есен-Бұға Сайрам, Түркістан, Ташкентке тонаушылық шапқыншылықтар жасады. Келесі жолғы жорықта Есен-Бұға Әндіжанға дейін жетіп, қамалды қоршады.

XV ғасырдың 50-жылдарында ойраттар Моғолстан аумағына келіп, Шу өзенінің жағасына жетті. Қашқардағы алауыздық қырқысулардан қолы босамай жүрген Есен-Бұға хан оларға айтарлықтай қарсылық көрсете алмады. Соғыстар мен өзара қырқысулардың салдарынан Жетісудағы қазақ тайпалары орталық және оңтүстік өңірлерден қол үзіп қалды, тайпалардың этникалық ұлт болып бірігу процесі баяулады.

XV ғ. ойраттар шапқыншылығы бірнеше рет қайталанды. Олар Моғолстанды әлсірете түсті, міне сондықтан да Моғолстан ханы Есен-Бұға 50-жж. аяғында Батыс Жетісуға келген қазақтар Жәнібек пен Керейді ойраттар бетін қайтару үшін пайдаланбақ болды. Қазақтар, іс жүзінде, әсіресе 60-жж. ортасында Жетісудағы өз иеліктерін ойраттардан қорғай алды. 1462 ж. Есен-Бұға қайтыс болып, Жүніс хан билікке келді. Рашид ханның кезінде мемлекет ыдырай бастады.

2) XIV - XV ғғ. Қазақстанның экономикасы мен мәдениеті.

Шаруашылық. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болды. **Екіншілік екі орталықта – Сығанақ қаласы мен Ясы қаласы маңында күшті дамыды.** Орыс ханның кезінде теңгелер соғылды. XIV ғасырдың аяғы - XV ғасырларда Әмір Темір мен оның мұрагерлері тұсында тауар-ақша қатынасы өрлей түсті. **Теңгелер бұл кезде Отырардың (мыс теңгелер), Самарқан мен Хорезмнің теңге сарайларында дайындалды.**

XIV - XV ғасырларда Қазақстанның оңтүстігінде Әмір Темірдің мыс динарлары айналымда болды. Әмір Темірдің мыс теңгелері өте көп шығарылып, күміс шығаратын сарайлар да мыс ақшаны шығаруға кірісті. Тек 1525 жылы күміс теңгелер қайта айналымға кіріп, оның салмағы бірдей өлшеммен, яғни 4,8 гр болып соғыла бастады. XV ғасырда Отырар алқабындағы «теңге» деп аталатын ақша түрі айналымға енгізілді және оның кіші бірліктері (4/1 -«мири», 12/1 -«тангаша») де болды.

Салық түрлері. Халық осы кезеңде **тағар, қалан, құшыр, зекет секілді салық түрін төлеп тұрды.** **Тағар** – әскерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында заттай жиналатын салық. Оның нақты көлемін хан мен билік иелері өз ұйғарымдары бойынша белгілеген. **Құшыр** – жан басына салынатын салық. **Қалан** – жер көлеміне қарай салынатын салық. Құшыр салығы көшпелі тұрғындардан жиналды. **Зекет** – мал басынан жиналатын салық түрі. Салықтың бұдан басқа да көптеген түрлері болды.

Рухани мәдениет. XIV – XVғғ. тарихи эпостар бізге **«Қырымның қырық батыры»** деген топтама түрінде жетті. «Қырымның қырық батыры» 40 бөлімнен тұрады. Оның әрқайсысы бір батырға арналған. Бұл жырдың негізгі батырлары: 1) Алатайлы Алтыбай батыр; 2) оның ұлдары Баба түкті Шашты Әзіз, Ер Көкше және ер Қосай; 3) Пап-Пария батыр; 4) Құтты Қия батыр, 5) Едіге батыр; 6) Нурадин батыр; 7) Мұса батыр; 8) Мамай батыр; 9) Орақ батыр; 10) Орақтың баласы Қарасай батыр... **Қ.И. Сәтбаев «Ер Едіге» жырын алғысөз жазып, 1927 жылы Мәскеу қаласынан жарыққа шығарды.** Қ.С. Сәтбаев Ш.Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырын қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындады.

Қ.И. Сәтбаев кітаптың алғысөзінде халық ауыз әдебиеті ғылым үшін өте маңызды екенін, онда қазіргі кезде ұмытылып қалған қазақ тіліндегі көптеген бұрынғы сөздердің барын, халық өнерінің көрінісі екенін және тарихымыз үшін аса құнды сол замандағы халықтың тұрмысы, ой-санасы мен салт-дәстүрінен көрініс беретінін жазып көрсетті.

Жыраулар: Кетбұға жырау, Сыпыра жырау, Қодан тайшы, Асан қайғы, Қазтуған.

Күйлер: «Ескендір», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «қобыланды батыр».

Архитектура. Орталық Қазақстандағы Алаша хан, Жошы хан, Болған-ана кесенелері XIV – XVғғ. құрылыс объектілеріне жатады.

Бақылауға арналған сұрақтар:

1) Тас дәуірінің тарихи кезеңдерін көрсетіңіз: а) тобыр; ә) қауым; б) матриархат; в) патриархат; г) ру.

2) Қола дәуіріндегі кен өндіру әдістеріне қайсысы жатады?

а) отпен уату; ә) омыру; б) қопару; в) майдалау; г) үңгіп қазу.

3) Әлемнің жеті данышпанының бірі саналатын сақтардан шыққан философты атаңыз:

а) Диоген; ә) Аристотель; б) Анахарсис; в) Әл-Фараби; г) Сократ.

4) Мына мәдени жәдігерліктер кімдерге тесілі екенін жазып көрсетіңіз:

А) Аң стилі –

Ә) Қарғалы диадемасы –

Б) Руна жазуы –

В) Таңбалы тас петроглифтері –

Г) Полихромды өнер –

5) Бұл ғұламалар қандай жаңалықтар ашқан?

а) В. Томсен –

ә) Ә. Марғұлан –

б) Х. Алпысбаев –

в) М. Қашқари –

г) Чжань Цянь –

6) Қай мемлекеттің орталығы екенін анықтаңыз:

А) Алқакөл, Алакөл, Сығанақ –

Ә) Тура, Орда базар, Сығанақ –

Б) Алмалық, Турфан –

В) Суяб, Күңгіт –

Г) Қатынбалық, Қара-Хото –

7) Жазырапиялық атаулардың қазіргі қай жер екенін көрсетіңіз:

а) Дешті Қыпшақ –

ә) Мауреннахр –

б) Оғыз сахарасы –

в) Көк теңіз –

г) Маңғылай Сүбе –

8) Мына халықаралық шайқастардың уақытын көрсетіңіз:

А) Қатуан шайқасы –

Ә) Данг-и-лой (батпақ) шайқасы –

Б) Атлах шайқасы –

В) Оғыз мемлекеті мен Киев Русінің Хазар қағанатына қарсы соғысы –

Г) Марафон шайқасы –

9) «Азғычы», «мустауфи» деп қарахандықтар қандай қызметкерлерді атады?

а) қолбасшыны; ә) қазынашыны; б) ханның кеңесшісін; в) дін қызметкерлерін;

г) заңгерлерді.

10) Ортағасырларда халық санағы қай мемлекетте жүргізілді?

А) Найман; Б) Керей; В) Қарақытай; Г) Үйсін; Д) Қарлұқ.

11) Бұл сөздер кімге тиесілі екенін көрсетіңіз:

- А) «Жер – мемлекеттің негізі» –
Ә) «Бақыт – абсолютті қайырымдылық» –
Б) «Өліммен жекпе-жек келсең де, еліңді сатпа» –
В) Білім – бақыт жолы, білім – сарқылмас тауар» –
Г) «...Қара терімді төктім, қызыл қанымды жүгірттім, Түрік елі үшін» –

12) Ортағасырлардағы салық түрлеріне анықтама беріңіз:

- а) коммендация институты –
ә) ихта –
б) үлескерлік –
в) зекет –
г) тағар –

13) Мұсылманиша «Абдал-Керім» деген ат алған қарахандық билеуші – Сатұқ боғра хан.

– Иә. – Жоқ.

14) Византиялық тарихшы Менандр Маниах-Земарх елшілігі жөнінде жазды.

– Иә. – Жоқ.

15) Найманның Күшілік ханы Сүбедей ноянның қолынан қаза тапты.

– Иә. – Жоқ.

16) Қ.И.Сәтбаев «Ер Едіге» жырын араб һәрпімен Мәскеуден қазақ тілінде басып шығарды.

– Иә. – Жоқ.

17) Шыңғыс ханның «Ұлы жасақ» атты заңдар жинағы ұйғыр әліпбиімен жазылған.

– Иә. – Жоқ.

18) Түркі дәуірі VI – XVI ғасырлар аралығын қамтиды.

– Иә. – Жоқ.

19) Нумизматика теңгелерді зерттейтін тарих ғылымының бір саласы.

– Иә. – Жоқ.

20) «Кодекс куманикус» үш тілді сөздік екені белгілі. Қай анықтама дұрыс?

- А) Латын-парсы-қыпшақ;
Ә) Түрік-неміс-соғды;
Б) Араб-қыпшақ-қытай;
В) Латын-қыпшақ-қарақытай;
Г) Соғды-түрік- қытай.

Ескерту: Дәрісте көрсетілген суреттер интернет-ресурстың әртүрлі сайттарынан алынып, пайдаланылды.

